

ИЗВЕСТИЯ

на Съюза на учените – Варна

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРАВО

Иван Русчев
ДЕЙСТВИЕ НА РЕШЕНИЯТА
НА КОНСТИТУЦИОННИЯ
СЪД, С КОИТО СЕ ОБЯВЯВА
ПРОТИВОКОНСТИТУЦИОННОСТТА
НА ЗАКОН, ВЪРХУ ЗАВАРЕНИ
ПРАВООТНОШЕНИЯ, ПОСЛЕДИЦИТЕ
ОТ КОИТО НЕ СА БИЛИ УРЕДЕНИ ОТ
НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ
(примерът на тълкувателно дело № 1/2022 г. на
ОСГТК, ВКС) 5

Даниела Петрова
ТРУДОВОТО ПРАВООТНОШЕНИЕ И
ЛИЧНИЯ ЖИВОТ НА РАБОТНИКА – НОВИ
ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА БАЛАНС МЕЖДУ
РАБОТА И ЛИЧЕН ЖИВОТ 16

Даниела Петрова
НОВАТА ВИЗИЯ ЗА ПОЛАГАНЕ НА ТРУД
В СЪВРЕМЕННИЯ СВЯТ – ГЪВКАВО
РАБОТНО МЯСТО 23

Мария П. Петрова
ПРАВАТА НА РОДИТЕЛЯ, КОМУТО НЕ СА
ПРЕДОСТАВЕНИ РОДИТЕЛСКИТЕ ПРАВА.....30

ФИЛОСОФИЯ

Иво Стамболийски
ОНТОЛОГИЯ И ФЕНОМЕНОЛОГИЯ НА
НОРМИТЕ 35

Ивайло Лазаров
ДРЕВНОКИТАЙСКИЯТ ЛЕГИЗЪМ:
РЕГУЛАТИВНИ МЕТАМОРФОЗИ ОТ
ЕТИКАТА КЪМ ПРАВОТО 38

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. д-р **Виолета Йотова**, д.м.н
проф. д-р **Теодора Бакърджиева**
проф. д-р **Златислав Стоянов**, д.м.н
проф. д-р **Атанас Палазов**
проф. д-р **Цвета Зафирова**
проф. д-р инж. **Розалина Димова**
проф. д-р **Румен Ненков**, д.м.
проф. д-р **Антон Грозданов**
доц. д-р **Елица Петрова-Павлова**
доц. д-р **Недко Димитров**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА БРОЯ

доц. д-р **Иво Стамболийски**
доц. д-р **Маргарита Бъчварова**
доц. д-р **Масис Хаджолян**
проф. д-р **Валери Стоянов**

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ

Варна 9000
ул. „Васил Друмев“ № 73

**ДЕЙСТВИЕ НА РЕШЕНИЯТА НА КОНСТИТУЦИОННИЯ СЪД,
С КОИТО СЕ ОБЯВЯВА ПРОТИВОКОНСТИТУЦИОННОСТТА НА ЗАКОН,
ВЪРХУ ЗАВАРЕНИ ПРАВООТНОШЕНИЯ, ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ КОИТО НЕ СА БИЛИ
УРЕДЕНИ ОТ НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ
(примерът на тълкувателно дело № 1/2022 г. на ОСГТК, ВКС)**

проф. Иван Русчев, д. н. член-кореспондент на БАН

**EFFECT OF DECISIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT DECLARING THE
PROTO-CONSTITUTIONALITY OF A LAW, ON LEGAL RELATIONS,
THE CONSEQUENCES OF WHICH WERE NOT DETERMINED
BY THE NATIONAL ASSEMBLY**

**(the example of interpretive case № 1/2022 of the General Assembly of the Civil and
Commercial Chambers, Supreme Court of Cassation)**

Prof. Ivan Ruschev, DSc, Corresponding member of the Bulgarian Academy of Sciences

Резюме: Представеният доклад разглежда тежък принципен правен въпрос, касаещ внесена такса в държавния бюджет от собственици на енергийни възстановяеми източници на енергия, фотоволтаици, геотермална енергия, ВЕЦ-ове и др. по силата на разпоредба, която впоследствие е отменена като противоконституционна и за който правен спор е образувано ТД 1/2022г. от ОСГТК на ВКС. Разгледана е противоречивата съдебна практика, както и различните становища по проблема. Взето е отношение в момент, в който се очаква произнасяне на ВКС по въпроса дали е налице деликт, кондикция, или общият иск за неоснователно обогатяване. Представени са аргументи защо претенцията на платилите въз основа на обявения за противоконституционен текст на чл. 35а ЗЕВИ, не може да се обоснове посредством деликт.

Ключови думи: противоконституционност, деликт – неправомерно увреждане, неоснователно обогатяване – кондикции, внесени такси, противоречива практика, лихви

Темата, която представям, касае тежък принципен правен спор, по който към деня на провеждането на настоящата научна конференция Върховният касационен съд не се беше¹ произнесъл, а към деня на предаване на настоящия ръкопис, неговото решение все още не бе публикувано. Този спор отдавна

¹ По въпроса кондикционно или деликтно е основанието на претенцията срещу държавата за връщане на суми, внесени на основание закон, обявен впоследствие за противоконституционен, чиито правни последици не са били уредени от Народното събрание, бе образувано тълкувателно дело № 1/2022 г. на ОСГТК на ВКС.

Summary: The presented report examines a serious legal matter of principle, concerning a fee paid to the state budget by owners of renewable energy sources, photovoltaics, geothermal energy, wind power plants, etc. by virtue of a provision which was subsequently repealed as unconstitutional and for which a legal dispute was initiated a Distortion case 1/2022. by the General Assembly of Civil and Commercial Colleges of the Supreme Court of Cassation. The conflicting case law, as well as the different opinions on the issue, were examined. An attitude has been taken at a time when the ruling of the Supreme Court of Cassation is expected. on the question of whether there is a tort, a condition, or the general claim for unjust enrichment. Arguments are presented why the claim of the payers based on the declared unconstitutional text of Art. 35a Renewable Energy Act, cannot be justified by tort.

Keywords: unconstitutionality, tort – wrongful damage, unjust enrichment-conditions, fees paid, controversial practice, interest

буни духовете и освен чисто правната си сложност, представлява и немалък обществен интерес. Касае се за значителни суми, постъпили в държавния бюджет от доставчиците на енергия от възстановяеми източници като фотоволтаици, геотермални източници, „малки“ (и не дотам малки) ВЕЦ-ове и др. По силата на чл. 35а от Закона за енергийните възобновяеми източници (ЗЕВИ), те дължаха внасяне в държавния бюджет на 20% такса, задължението за която бе и изпълнявано, под угрозата да бъдат

лишени от възможността произведената от тях „зелена енергия“ да бъде изкупувана задължително от държавата по преференциални цени.

Конституционният съд обаче, със своето Решение № 13 от 31.07.2014 г. по к. д. № 1/2013 г. обяви чл. 35а, ал. 1, 2 и 3 ЗЕВИ за противоконституционен, с аргумента, че такса се дължи за услуга, предоставена от държавата (или общината). А в случая държавата не предоставя такава услуга². Тя само предоставя възможността от възобновяемите източници: слънцето, вятъра (които очевидно не са нейна собственост) и водите (които според чл. 18 от Конституцията (КРБ) и Закона за водите могат да бъдат и нейна собственост) определени лица да произвеждат енергия, която държавата се задължава да изкупува по преференциални цени и да бъде предоставяна на потребителите. Което не било услуга, защото природната енергия, от която се произвежда електроенергия, идва от Онзи, дето духа. Но държавата, както се знае, не е този, който духа (а по-скоро смуче – чрез данъците).

Може само да се гадае какви са били мотивите на Конституционния съд да постанови това решение. Но както е известно, мотивът не се афишира публично, той почти никога не може да се разгадае (особено зад обилните помпозни фрази в мотивите на Решенията на КС, зад които може да се скрие, и да се обоснове абсолютно всичко). То е онова вътрешно, най-често несподеляно нещо, което кара едно лице (или група лица, напр. ОПГ – организираната престъпна група) да действат по определен начин. Пък и не е дадено на простосмъртните да преценяват деянията, камо ли мотивите, на Боговете Олимпийски!

Проблемът идва оттам, че Конституцията и Законът за Конституционния съд предвиждат правните последици от обявления за противоконституционен текст на закона, да се уреждат от органа, който го е приел – в случая Народното събрание. А на народните представители, претоварени от тежката и

високоотговорна денонощна работа в пленарната зала, не им остава време да приемат със закон как, в какъв размер и на какво основание държавата ще връща тези събрани суми на собственици на съоръжения за производство на енергия от възобновяеми източници, щом се оказва, че не са такси.

Както у правоимащите, така и в съдебната практика, респ. – в доктрината, не съществува единомислие **на какво основание** тези суми може да се искат обратно от държавата. Която първоначално така щедро им е предоставила правото да печелят от вятъра и слънцето, а после толкова безжалостно им е събрала купища пари за такса, която според справедливия и помагач не само на бедните, но и на богатите – да поспестят някой лев, Конституционен съд, те не дължат.

Като въпросът е – не позволено увреждане (деликт) ли им е причинила държавата, задължавайки ги най-напред да ги внесат в бюджета на основание, което впоследствие е обявено за противоконституционно? Или ще имат право да си ги искат **като неоснователно събрани**? А оттам пък – **като дадени при несъществуващо или при отпаднало основание** – чл. 55, ал. 1 ЗЗД или **като неоснователно обогатила се** – чл. 59 ЗЗД?

Какво в случая е от такова значение, че да налага и двете колегии на Върховния касационен съд – гражданската и търговската да се занимава с незначителния проблем за някакви си дребни стотици милиони лева, в интерес на малка група собственици на съоръжения за производство на зелена енергия от самата природа, и то след като самият Конституционен съд вече се е произнесъл? От значение е, че защото ОСГТК на ВКС приеме, че държавата **не позволено е увредила** собствениците, тя им дължи не само връщането на техните милиони, внесени в държавния бюджет. Но ще отговаря и за натрупалите се върху тях лихви – също така значими суми, **дължими от датата на влизане в сила на решението** на Конституционния съд – денят, от който Народното събрание е могло да уреди неблагоприятните правни последици от действията и впоследствие – обявен за противоконституционен текст на чл. 35а ЗЕВИ. Тъй като **при деликт** не е нужно собствениците изрично да са поканили държавата да им ги върне (защото не са знаели на какво основание да си ги поискат). **Докато при неоснователно обогатяване (на основание кондикционния или субсидиарния иск по чл. 59 ЗЗД)**, държавата ще дължи лихви, **но едва от деня на поканата** (каквато в част от случаите не е била отправена), т.е. на практика от завеждането на исковата молба.

² Не че Столична община напр. предоставя на офисите в града някаква услуга по сметосъбиране, различна от тази на жилищните имоти, събирайки всяка година стотици милиони лева под формата на такса битови отпадъци, при положение, че за седмица я се събере, я не, по едно кошче изразходвани листи, а останалите отиват директно в канализацията, където се разграждат! Поне през последните 15 години едва ли някой от собствениците е виждал кофа в приземния етаж, отпадъците, вкл. от заведенията, разположени там, се изхвърлят в уличните контейнери за общо ползване. Което не пречи на Общината, без да предоставя такава услуга, да събира такса битови отпадъци, десетки пъти по-висока от тази на жилищните обекти в същия район, които също използват кофите за обществено ползване и изхвърлят десетки пъти повече битови отпадъци.

Хронологията:

С допълнението на ЗЕВИ³ е създаден нов раздел V. „Такса за производство на електрическа енергия от вятърна и слънчева енергия“. Текстът *реално* просъществува до влизането в сила на 09.08.2014 г.⁴ на РКС № 13 от 31.07.2014, с което КС обявява за противоконституционни точки 2 и 3 от § 6 от Заключителните разпоредби на Закона за държавния бюджет за 2014 г. (ДВ, бр. 109 от 2013 г.), с които са създадени чл. 35а, ал. 1, 2 и 3, чл. 35б, ал. 1, 2, 3 и 4, чл. 35, ал. 1, 2 и 3 и чл. 73, ал. 1, 2, 3 и 4 от Закона за енергията от възобновяеми източници (ДВ, бр. 35 от 2011 г.; посл. изм. и доп., бр. 9 от 2013 г.), като противоречаща на чл. 60, ал. 1 от Конституцията.

Тези текстове, просъществували в правния мир малко повече от седем месеца, създадоха значителни тълкувателни, респ. – правораздавателни проблеми. Противоречивата съдебна практика доведе до образуването на тълк. дело № 1/2022 г. на ОСГТК на ВКС, решението по което надали ще бъде прието с единодушие от двете колегии.

Едва ли тук е мястото да се дискутира порочната практика в нашето законодателство, при която със Закон за държавния бюджет (който макар и наречен Закон, е с действие за конкретната бюджетна година, той е „ежегоден, текущ закон“) се създават задължителни правни норми с дълготраен характер, касаещи други закони, предназначени да имат стабилно действие във времето. Според Решение № 17 от 3 октомври 1995 г. по к. д. № 13/95 г. ежегодните бюджетни закони са закони във формален смисъл само защото те са гласувани от Народното събрание под наименованието „закон“. **В основното, същинското си съдържание те не съдържат правни норми.** В разходната си част те съдържат разпоредби, с които се овластяват държавните органи да извършат необходимите им разходи на държавни парични средства до определен размер. Текстовете на ежегодните бюджетни закони са актове, с които се управляват средствата от общодържавния паричен фонд. Те са управленски (административни) актове, които без да променят своята основна юридическа характеристика, се издават в присъщата на актовете на Народното събрание форма (закон) и по предвидената за законодателния орган процедура.“

Което пък поставя въпроса в коя от двете категории трябва да бъдат отнесени ежегодните закони за бюджета, когато е оспорена изцяло или по отделни

текстове тяхната конституционносъобразност – на „закони“ или на „други актове“ на Народното събрание? **Конституционният съд видимо приема за меродавно предметното съдържание на акта, а не неговото наименование – в случая се касае „не за закон – нормативен акт , а за друг акт на Народното събрание“.**

В съдебната практика по въпроса какво е правното основание на предявен срещу държавата иск за заплащане на сума – платена (удържана и внесена в държавния бюджет) такса по силата на чл.35а ЗЕВИ – предвид обявяването на нормата за противоконституционна и неизпълнение на задължението на Народното събрание по чл.22 ал. 4 ЗКС да отстрани настъпилите от приложението на тази разпоредба неблагоприятни правни последици, се застъпват няколко тези, около които се води спор.

1. В първата категория съдебни решения⁵, посочени в разпореждането за образуване на тълкувателното дело⁶, се приема, че искът срещу държавата за търсене на сумата, която ищецът е внесъл в държавния бюджет като такса по чл. 35а ЗЕВИ, има за основание деликт, предвиден в чл. 7 КРБ. В тях се аргументира разбирането, че след като е прогласена противоконституционността на законов текст, неизпълнението от страна на Народното събрание на задължението му да уреди правните последици от прилагането на противоконституционният текст, съставлява **непозволено увреждане**. Логическото разсъждение, което се предлага, е че: **1. 1.** самото приемане на противоконституционен закон е „противоправно деяние (във висша степен)“; **1. 2.** неговото приложение причинява вреди на съобразилите поведението си с него правни субекти; **1. 3.** тяхното обезщетяване следва да се търси с иска по чл. 7 КРБ.

Така деликтното основание на иска се аргументира: **от една страна** с противоправността, каквато „във висша степен“ се явява приемането на противоконституционен закон, **от друга** – с вредите, които неговото приложение причинява на засегнатите лица – онези, които до прогласява-

⁵ Решение № 71/06.04.2019 г. по гр. д. № 3804/2019 г. на ВКС, ГК, IV г. о., решения № 207/06.01.2020 г. по гр. д. № 4662/2019 г. на ВКС, ГК, III г. о., решение № 72/21.04.2020 г. по гр. д. № 2377/2019 г. на ВКС, ГК, IV г. о., решение № 249/15.01.2021 г. по гр. д. № 4069/2019 г. на ВКС, ГК, IV г. о., решение № 244/26.01.2021 г. по гр. д. № 1732/2019 г. на ВКС, ГК, IV г. о., решение № 205/24.02.2021 г. по гр. д. № 1886/2019 г. на ВКС, ГК, III г. о., решение № 204/09.03.2021 г. по гр. д. № 3812/2018 г. на ВКС, ГК, III г. о., решение № 202/10.03.2021 г. по гр. д. № 854/2020 г. на ВКС, ГК, III г. о.

⁶ Разпореждане по Тълкувателно дело № 1/2022 г. ОСГТК, ВКС от 08.12.2022г.

³ ДВ, бр. 109 от 2013 г., в сила от 1.01.2014 г.

⁴ Решение № 13 на КС от 31 юли 2014 г. по конституционно дело № 1 от 2014 г. е обнародвано в ДВ, бр.65 от 6.07.2014 2014 г. и влиза в сила, съгласно чл. 14, ал.3 Закона за конституционния съд 3 дни след обнародването му в Държавен вестник.

не на противоконституционността са длъжни да го спазват (да изпълняват възникващите от него задължения за тях), и **трето** – с бездействието на Народното събрание, съставляващо неизпълнение на задължението му да уреди настъпилите неблагоприятни последици от прилагането на противоконституционния закон. По тези причини тази група решения включва в деликтното обезщетение за вреди и мораторните лихви върху платеното от деня, в който Народното събрание е следвало и е могло да изпълни задължението си по чл. 22, ал. 4 ЗКС (а според други – дори от деня на плащането т.е. *ex tunc*). Спазвайки общото правило, че за вредите от деликт не е необходима покана, т.е. че те се дължат и за период преди предявяването на исковата молба.

2. Друга група решения⁷, които се цитират в разпореждането за образуване на тълкувателното дело, отрича наличието на деликт по чл. 7 КРБ, а квалифицира основанието на искането за преодоляване на правните последици от плащането като **кондикционно по чл. 55, ал. 1, предл. първо 33Д**. Аргументира се, че внесената без основание в държавния бюджет такса, няма обезщетителен характер, не представлява сурогат, **не е вреда**, а подлежащо на връщане благо, принадлежало на далото го лице (*solvens*'а). Тази практика разграничава кондикционната претенция по чл. 55 ал. 1 предл. първо 33Д от деликтния иск по чл. 7 КРБ както по основание, по правна характеристика, по съдържание и законни последици (напр. по отношение на дължимите законни лихви). Така вземането по чл. 55 ал. 1 предл. първо 33Д изисква да е налице дадено и получено и се основава на принципа на забрана за неоснователно обогатяване на един правен субект за сметка на друг. Докато вземането по чл. 7 КРБ не предполага предшествашо дадено, а е за обезщетение и изисква причинно-следствена връзка между приложения закон, обявен за противоконституционен, понесена вреда от частно-правния субект и се основава друг принцип – за забрана за непозволено увреждане. Според други решения, се касае за връщане на отпаднало основание (чл. 55, ал. 1, предл. Трето 33Д), което отпадане на основанието за даване

⁷ Решение № 123/18.12.2020 г. по гр. д. № 4892/2019 г. на ВКС, ГК, III г. о., решение № 184/21.01.2021 г. по гр. д. № 2686/2019 г. на ВКС, ГК, IV г. о., решение № 22/18.02.2021 г. по гр. д. № 664/2019 г. на ВКС, ГК, III г. о., решение № 84/10.06.2021 г. по гр. д. № 2696/2020 г. на ВКС, ГК, III г. о., решение № 91/26.08.2021 г. по гр. д. № 1489/2020 г. на ВКС, ГК, IV г. о., определение № 634/12.12.2017 г. по ч. т. д. № 2496/2017 г. на ВКС, ТК, I т. о., определение № 796/20.12.2017 г. по т. д. № 2206/2017 г. на ВКС, ТК, II т. о., определение № 86/31.01.2018 г. по ч. т. д. № 3001/2017 г. на ВКС, ТК, II т. о., определение № 157/02.03.2018 г. по ч. т. д. № 432/2018 г. на ВКС, ТК, II т. о. и др.

се обосновава с **обратното действие на решението на КС за обявяване противоконституционността на закона**⁸. Затова именно посочените решения считат за неоснователни исковете за вреди по чл. 86 33Д към държавата за времето до предявяването на иска, когато такава покана липсва⁹.

3. Формирано е и становище, че при обявената противоконституционност на чл. 35а ЗЕВИ, събраните на основание тази разпоредба суми в периода от приемането на нормата до прогласяване на нейната противоконституционност, съобразно правните последици на решението на КС за това прогласяване, подлежат на възмездяване за платците по общия иск за **неоснователното обогатяване – чл. 59 33Д**. В този смисъл са решение № 60054/15.07.2021 г. по т. д. № 1802/2019 г. на ВКС, ТК, I т. о. и определение № 214/14.04.2020 г. по т. д. № 1997/2019 г. на ВКС, ТК, II т. о. Според поддържаното становище, в тези случаи не се касае за връщане на даденото на кондикционно основание (чл. 55, ал. 1 33Д), а за **отстраняване на обогатяването на държавата до размера на обедняването** на задълженото по чл. 35а ЗЕВИ лице чрез субсидиарния иск по чл. 59 33Д, доколкото не може да се обоснове фактически състав на друг иск.

4. Една последна категория съдебни решения, които разпореждането за образуване на тълкувателното дело посочва¹⁰, приемат, че страната платила на държавата таксата по чл. 35а ЗЕВИ **има възможността да избира между обезщетението по специалния деликтен иск по чл. 7 КРБ и кондикционната претенцията по чл. 55, ал. 1, предл. първо 33Д**. Двете претенции се представят като алтернативни, като опционното право принадлежи на ищеца.

Коментирането на изложените тези в подробности е невъзможно в ограничения формат на този доклад, поради което то ще бъде изложено другаде. Тук ще се ограничи единствено да аргументирам защо претенцията на платилите въз основа на обявявания за противоконституционен текст на чл. 35а ЗЕВИ, не може да се обоснове посредством деликт, нито чрез кондикция на отпаднало основание.

Според мен както тезата, че претенцията срещу държавата за връщане на сумите, заплатени въз основа на обявявания впоследствие за противоконституционен текст на чл. 35а ЗЕВИ, има деликтно основание, така и тази, че тя представлява кондикция на отпаднало основание (чл. 55, ал. 1, предл.

⁸ заключение, което е неясно откъде се прави?

⁹ Вж. така характерното Р. № 184 от 21.01.2021 г. по гр. д. № 2686/2019 г., IV г. о. ВКС.

¹⁰ Решение № 207/06.01.2020 г. по гр. д. № 4662/2019 г. III г. о., ВКС; Определение № 389/14.05.2021 г. по гр. д. № 145/2021 г. на III г. о., ВКС.

трето ЗЗД) са неоснователни. Първата – защото не са налице всички елементи от фактическия състав на деликта, а втората (вкл. по аргументи, които важат и за отхвърлянето на първата) и заради действието на РКС №13/2014, върху заварени правоотношения, внесените (удържани) суми са кондикционно вземане – дадено без основание (чл. 55, ал. 1, предл. първо ЗЗД).

Следва да се изходи от разбирането, че в случая **действието на РКС е върху висящи (заварени) неприключили правоотношения**. Дължимите вноски в бюджета (независимо дали са удържани автоматично или са били доброволно внесени), са **периодични**, защото: 1) те са еднородни – парични, 2) имат един и същ източник, 3) са с определен императивно от закона падеж – до 15-то число на месеца, следващ тримесечието, за което се отнасят; 4) дължимостта им е определена в закона по един и същи начин – на тримесечие; 5) имат един и същ определяем размер, който също е посочен в закона (20% от преференциалната цена по чл. 31, ал. 1 ЗЕВИ без ДДС, подлежаща на удържане и внасяне в държавния бюджет от обществения доставчик или съответния краен снабдител, които имат задължение за превеждане на удържаните такси в срок до 15-то число на месеца, следващ тримесечието, за което се отнася.).

Дължимите по силата на чл. 35а ЗЕВИ вноски отговарят на всички белези на периодичните задължения, посочени в ТР № 3/2011 от 18.05.2012 г. С това ТР Общото събрание на гражданската и търговската колегии на ВКС даде задължително тълкуване на понятието „периодични плащания“. Според него, ако се касае за парични задължения, те са периодични, когато се дължат през определен – еднакъв или различен период от време, независимо дали отделните плащания са с еднакъв или различен размер. Те са за периодични плащания по смисъла на чл. 111, б. „в“ ЗЗД, тъй като са налице повтарящи се през определен период от време еднородни задължения, с предварително определен в закона падеж. Касае се за трайно, периодично изпълнение на задължението, което се изпълнява от обществения доставчик или съответния краен снабдител, за сметка на производителите на зелена енергия.

В случая вноските, дължими за първите две тримесечия на 2014 г. след влизане в сила на точки 2 и 3 от § 6 от ЗР на Закона за държавния бюджет за 2014 г. (ДВ, бр. 109 от 2013 г.), с който е приет и чл. 35а ЗЕВИ, са станали изискуеми съответно на 15.04.2014 г. и на 15.07.2014 г. и са заплатени от обществения доставчик или съответния краен снабдител. Това е станало чрез автоматично удър-

жане от сумите, дължими на производителите на ел. енергия от вятърни или слънчеви инсталации, като преференциални цени за изкупените количества „зелена“ енергия. Към момента на влизане в сила на РКС № 13/2014 г. (9.08.2014 г.), сумите за третото тримесечие също са били **дължими, макар и все още неизискуеми** и независимо от това, че срокът за подаване на тримесечната справка в КЕВР изтича на 15.10 (т.е. след като РКС № 13/2014 г. вече е произвело действието си). Като такива те са задължения по висящо, т.е. незавършило правоотношение, което има за предмет периодични престации.

Т. к. срокът за внасянето на дължимите суми в бюджета е в полза на длъжника (каквото е общото правило на чл. 70 ЗЗД, и доколкото в закона, който създава задължението, не е предвидено друго) очевидно всеки от длъжниците би могъл да изпълни задължението си и преди срока – чл. 70 ЗЗД. Щом като правоотношенията, по които се дължат като държавни такси съответните, определени от закона по размер и по падеж, периодично платими суми, са заварени (висящи, неприключили) към момента на влизане в сила на РКС № 13 от 31.07.2014 г. по к. д. № 1/2013 г., **налице са всички законови основания действието на това РКС, според основополагащото за темпоралното действие на тези актове РКС № 3/2020 г. да е в отклонение от принципното правило на чл. 151, ал. 2 КРБ**. В случая при събирани/удържани такси от производителите на зелена енергия, действието на РКС 13/2014 г. попада в другата хипотеза – такова върху заварени, неприключили отношения.

Това обосновава, че **сумите са се дължали на отпаднало, а не на липса на основание**, което цитираните решения на състави на ВКС се опитват да аргументират. Така както **самото приемане на закон, оказал се впоследствие противоконституционен, не представлява неправомерно действие**, така и **общото, неконкретизирано към момента на нарушението, действие на народното представителство, не може да бъде виновно**.

Към момента на приемане на текстовете на точки 2 и 3 от § 6 от ЗР на Закона за държавния бюджет за 2014 г. (ДВ, бр. 109 от 2013 г.), с които са създадени чл. 35а, ал. 1, 2 и 3, чл. 35б, ал. 1, 2, 3 и 4, чл. 35, ал. 1, 2 и 3 и чл. 73, ал. 1, 2, 3 и 4 от Закона за енергията от възобновяеми източници¹¹, съставът на Парламента, гласувал за приемането на съответните текстове, нито е могъл, нито е бил длъжен да предположи, че постановява противоконституционен закон, защото както КС приема в множество свои решения, нито съдът, нито изпълнителната власт може да пре-

¹¹ ДВ, бр. 35 от 2011 г.; посл. изм. и доп., бр. 9 от 2013 г.

ценява кой закон е противоконституционен. Това разбира се, важи и за върховния колективен орган на държавна власт – народното представителство.

И макар отговорността на държавата за вреди, причинени на граждани и ЮЛ, да е обективна, безвиновна, защото е гаранционна, (по подобие на тази по чл. 49 ЗЗД), за да се носи от нея, тя следва да има в основанието си виновно противоправно действие или акт на конкретен държавен орган. А действията на органа – НС при осъществяване на нормотворческата му функция очевидно не са виновни – народните представители нито са знаели, нито са могли да предположат, още по-малко желали, респ. – допусkali, че от този техен акт биха произлезли вреди за задължените по него лица. По същата логика те биха могли да бъдат обвинени и в това че са пристъпили клетвата, която дават при встъпването си в длъжност!

Независимо че върховият принцип, прогласен от Конституцията е този за правовата държава, това не означава автоматично, че заради съблюдаването на принципа на законността, действията на НС по приемането на закон, който впоследствие е обявен за противоконституционен, са *„във висша форма противоправни“*. Така прогласените общи принципи или свободи в Конституцията (респ. – изведени при тълкуване на нейните разпоредби), не пораждаат частноправно действие сами по себе си, без конкретно правоотношение, без конкретен юридически факт.

Разпоредбите на Конституцията във висша степен са абстрактни, с правно-политическо съдържание, с декларативен патос, те тепърва се запълват със съдържание, се обективират в конкретни правоотношения. Които, за да доведат до извъндоговорна отговорност на държавата, следва да запълват фактическия състав на гражданскоправен деликт. Така напр. прогласеното в Конституцията право на труд, може да се реализира единствено чрез установяването на трудово правоотношение, чрез юридически факт с частноправно действие, пораждащ конкретни трудови права и задължения и то от момента на проявлението на този юридически факт. Съответно, принципът за законност може да бъде накърнен (респ. да бъде обосновано, че от такова накърняване произлизат вреди за конкретни правни субекти), които не само са определяеми, но са и конкретно определени, ако към момента на това действие (в случая – приемането на съответните разпоредби, прогласени няколко месеца по-късно за противоконституционни) такива вреди са били налице.

По правило обаче, докато един закон не бъде обявен за противоконституционен, неговите разпо-

редби са задължителни, те се прилагат и пораждат законосъобразни правни последици. Ето защо няма как в момента на приемането на такъв закон и преди обявяването му за противоконституционен, самите действия по приемането да са неправомерни, още по-малко – виновни. Конституционните норми действат общо, неконкретизирано поне по отношение на отделните физически или юридически лица, които не са снабдени с властнически правомощия. Без необходимата конкретизация – по отношение на лица и преди обявяването им за противоконституционни, те не могат да причинят вреди в частноправен порядък.

Принципът на законност, макар от най-висш порядък, в конкретния случай сам по себе си не може да бъде накърнен със самото приемане на закони. Той представлява едно публично предписание с най-висока степен на абстрактност, чието нарушаване само по себе си, може да представлява нарушаване на публичноправния запрет: *„Не противоконституционствувайте!“*. То обаче не е достатъчно конкретно в случая (с приемането на атакуваните последици от законови текстове), за да обоснове гражданскоправен деликт, вкл. противоправност – като елемент от ФС на деликта, за нуждите на частното право.

Противоправно е и нарушаването на публичноправния запрет „не вреди другиму“, но преди да е засегнато конкретното право – относително или абсолютно, (респ. – неговия обект – благо, свързано със съответното право), то не създава задължение и не може да обоснове гражданска отговорност за вреди. В случая конкретно засегнатите лица търсят именно такава, а тя не може да възникне от простото приемане на противоконституционен закон. Така от мотивите на РКС № 3/2020 че *„Докато Конституционният съд не обяви един закон за противоконституционен, се презумира, че той е в съответствие с Конституцията и валидно регулира обществените отношения, за чието уреждане е създаден“*, се презумира, че и дейността по приемането на един закон не е противоправна. Обявяването на тази дейност за противоправна противоречи на презумпцията за валидност, с която всеки закон се ползва. И това обосновава **доверяването във валидността на приетия** по съответния ред закон.

Обявените за несъответни на Конституцията закони губят своето действие занапред (ex nunc), а възникналите от прилагането им правни последици в рамките на правоотношения, приключили до влизане в сила на решението на Конституционния съд, се запазват, освен ако Народното събрание не постанови друго по реда на чл. 22,

ал. 4 от Закона за Конституционния съд (ЗКС). Ако не съществуваше такава презумпция, народните представители винаги биха били под заплахата за обща и абстрактна противоправност. Излиза, че за да не попадат в такова правонарушение, те би следвало въобще да не осъществяват законодателна дейност – онова, за което са избрани (не че не го правят вече доста месеци). Това се отнася за всяка рискована дейност, която заплашва да засегне чужд интерес, чужди блага.

Същото е и положението с имажинерното засягане на върховния принцип на законността, което е и неотносимо към мащаба и блага – общи, абстрактни и конкретни (вещи). Конституционните норми, които прогласяват общи принципи, запрети и свободи, поначало не се нуждаят от конкретни правоотношения, за да съществуват. За разлика от частните субективни права, те съществуват извън контекста на правоотношенията, дори и извън този на правна връзка, както абсолютните права (вещни, авторски и др.), без конкретни страни – частноправни субекти.

Вероятно задължената страна по тези общи конституционни права е държавата, но не в качеството ѝ на частноправен субект, като какъвто тя влиза в конкретни частноправни отношения. Образно казано, тези конституционни норми обитават „небесните селения“ и за да проявят регулативния си ефект (вкл. частноправен) трябва нещо допълнително – някакъв конкретен факт, за да ги направи приложими и към конкретните житейски хипотези. За цивилиста в практиката, обратно – докато не настъпи конкретен вредоносен факт, тези норми изглеждат призрачни, като звездите на небето: „Бог високо, Цар далеко!“

Считам, че не може действията на Народното събрание по (време) приемането на един закон да се определят като противоправни или – не, в зависимост от това дали Конституционният съд ще ги обяви за противоконституционни. Доколкото противоправността е обективно състояние на нарушеност на определено благо, по тази причина тя ще е налице, дори когато не бъде призната за такава. Кое то пък би означавало, че действията на законодателното тяло по приемането на един закон може и да бъдат обективно противоправни, но ако той не бъде обявен за такъв от Конституционния съд (например защото не е било поискано обявяването му за противоконституционен, или защото КС е отклонил искането за обявяване на противоконституционен), няма как и действията по приемането му бъдат признати за противоправни.

Кое то показва най-малкото ненадеждността или липсата на критерий за противоправност на

действията на народното представителство. За разлика от приемането на индивидуални или общи административни или съдебни актове, където противоправността на акта може да се установи по надежден и обвързващ начин, въпросът за противоправността на действията на законодателния орган при осъществяване на нормотворческата му дейност, не е така безспорен.

От изложеното в мотивите на РКС № 3/2020 г. излиза, че в зависимост от преценката на Конституционния съд, действията на Народното събрание по приемането на закон може да са противоправни или не. Само че **Конституционния съд е призван да определя противоконституционността на приетите от НС закони, а не противоправността на действията на законодателния орган при приемането им.** Ако се касае за противоправност, тя по-скоро би била такава **на резултата от законодателната дейност**, а не на самата дейност по приемането му. Правната доктрина от няколко десетилетия познава разграничението между **противоправно поведение** и **противоправен резултат**. Кое то пък обосновава неправилността на извода в мотивите на цитираното РКС за противоправност (и то във висша степен) на действията на Народното събрание.

Освен това, по тази логика излиза, че всички закони, приети от Народното събрание, независимо дали са обявени за противоконституционни или не, може да са противоконституционни или потенциално противоконституционни, но макар обективно противоконституционни, те ще произвеждат действие. Докога ще виси тази противоправност? Конституционният съд може да обяви за противоконституционен един закон и след много години, такава искане не е обвързано от давност. Кое то значи, че всеки закон, неограничено във времето, е латентно противоправен. Но, **първо** – дори като обективно противоправен, той не може да бъде считан за такъв, докато все още Конституционния съд не го е обявил. И **второ** – противоправността, както и вредоносното действие, както и вината, а дори най-често – и вредите, които формират фактическия състав, следва да се осъществят, ако не в един и същи момент, то поне вредите да са последващи спрямо виновното противоправно деяние или спрямо противоправното състояние, чийто резултат са те.

Формалноправно, едва ли е възможно най-напред да се проявят вредите, респ. – първо да се прояви деянието, което не е противоправно към момента на осъществяването му и едва впоследствие да стане такава. Това противоречи на симултанността или сукцесивността във фактическия състав на деликта.

Всички елементи от фактическия състав на деликта (както на основание, така и последиците му – вредите) трябва да са налице в момента на неговото извършване, а породените от него вреди – евентуално да се проявят и последващо. Става дума за общия случай, а не за ексцес, където това е нормалното положение (по аналогия с чл. 51, ал. 3 ЗЗД). Дори и те да са настъпили по-късно – принципът е, че противоправността трябва да съществува при завършването на фактическия състав на основание и преди настъпването на неговата последица – вредите.

Ако КС не беше прогласил разпоредбите на точки 2 и 3 от § 6 от ЗР на Закона за държавния бюджет за 2014 г. (ДВ, бр. 109 от 2013 г.), с които са създадени чл. 35а, ал. 1, 2 и 3, чл. 35б, ал. 1, 2, 3 и 4, чл. 35, ал. 1, 2 и 3 и чл. 73, ал. 1, 2, 3 и 4 от Закона за енергията от възобновяеми източници за противоконституционни, те нямаше да бъдат противоконституционни. И щяха да се прилагат и досега като напълно конституционносъобразни, въпреки че обективно не са такива.

Тогава излиза, че съмнението за противоконституционност започва едва когато КС обяви, че е нарушен принципът за законност. От това, че не са обявени за противоконституционни, не следва, че Народното събрание е действало „във висша степен противоправно“. И тогава кой решава кое е противоправно? КС ли е пазачът на принципа за законност? Безспорно съдът също отменя актове на административни органи или съдебни решения (или определения) на по-низшестоящи съдилища като „незаконносъобразни“. Очевидно обаче преценката за противоконституционност е монопол единствено на КС.

Въздействието на противоконституционния закон спрямо правоотношения, неприключени по времето, когато влиза в сила обезсилващото решение на Конституционния съд (*заварени правоотношения*), се преустановява, защото според чл. 151, ал. 2, изр. трето от Конституцията неговото прилагане е вече забранено. Смисълът на израза „не се прилага“ в цитирания текст, според КС, е **невалидност на закона, обявен за противоконституционен. Правният ефект на такова РКС се изразява в неприлагането на обявения за противоконституционен закон от деня на влизане на решението на Конституционния съд в сила.** От този ден той престават да действат и да регулира обществени отношения, предмет на неговата уредба, според КС той вече не е „**фактически приложимо право**“, оставен е „**без правна сила**“. До обявяването му от КС за противоконституционен обаче, възникналите от прилагането му правни последици по правоотно-

шения, приключили до влизане в сила на решението на Конституционния съд, се запазват. С оглед на правната сигурност РКС не може да разпростре ефекта си върху вече уредените по окончателен начин от обявения за противоконституционен закон правоотношения, то не въздейства пряко върху тях.

По отношение обаче на **заварените правоотношения**, възникнали при действието на обявения за противоконституционен закон, неизменен по окончателен начин регулативния си ефект до влизане в сила на обезсилващото го РКС, също е отнета регулативната му сила, като е забранено прилагането му занапред. Казаното от КС за действието на решенията му по чл. 149, ал. 1, т. 1 КРБ върху тези правоотношения обаче не дава отговор каква е съдбата на вече настъпилите по тях правни последици от закона – изпълнената част от задълженията (респ. – от осъществените права).

По неразрешения проблем с темпоралното действие на РКС върху такива отношения, КС стига само до признаване на необходимостта от механизъм, чрез който да се постигне равновесие между правната сигурност и правната справедливост – двата компонента от съдържанието на принципа на правовата държава. Той свързва конституционния принцип на правовата държава и задължението на органа, предвидено в чл. 22, ал. 4 от ЗКС (в случая – Народното събрание). Проблемът обаче е, какво става с породените вече правни последици, когато такова решение липсва.

Съдът не казва пряко, че и за тях не се прилага противоконституционният закон, че РКС има обратно действие, респ. – че такъв закон не се прилага още от момента, в който той е произвел действие. **От друга страна**, по отношение на темпоралния ефект върху неприключилите отношения КС не разграничава дали решенията му действат само занапред (от момента на влизането им в сила), не засягайки вече породените до този момент последици (осъществена част от тях), т.нар. „действие занапред върху заварени правоотношения“ или те преуреждат, инвалидират, прогласяват за ненастъпили правните последици, произвели действие преди влизане в сила на РКС, от момента на влизане в сила на противоконституционния закон – „**т.нар. обратно действие върху заварени правоотношения**“. Такова разграничение обаче отдавна е проведено в българската доктрина по отношение действието на гражданския закон¹².

Тъй като решенията на КС по чл. 149, ал. 1, т. 1 КРБ имат (както и нормативните актове) качеството

¹² Вж. напр. Русчев, И. Нормативните актове – източник на частното право“, С. Албатрос, 2008, с.

на държавен източник на правото, макар вторичен¹³, няма пречка това разграничение да се проведе и по отношение на темпоралното действие на РКС, така както се прилагат и другите две азбучни за доктрината от повече от столетие действия на нормативните източници: „ex tunc“ и „ex nunc“¹⁴. Още повече че на КС не му е чужда и категорията „заварени, неприключили правоотношения“, която той широко използва в своята практика.

В тези случаи, по отношение на настъпилите вече последици КС приема единствено, че те следва да се уредят от органа, който е приел акта, а когато това не е станало – от чл. 151, ал.2, изр. трето на КРБ. Същият, който въвежда правилото, че РКС действат занапред, а до влизането му в сила се предполага, че „правните последици, възникнали на основание на (противоконституционния) акт, са легитимни“. И макар че продължава, че това правило не е абсолютно, съдът не добавя никаква конкретика. Той казва само, че „*изключения от него могат да бъдат обосновани като се вземе предвид цялостната конституционноправна уредба – единството от правни конструкции (???) и правни принципи, намиращи се във връзка с темпоралния ефект на РКС*“.

Очевидно КС си дава сметка, че разпоредбата на чл. 151, ал.2, изр. трето КРБ, тълкувана буквално, не дава отговор на редица хипотези (вече приключили и неприключили – висящи правоотношения). И затова се опитва да я тълкува „творчески“, търсейки в кои случаи са допустими изключения от него.

Проблемът е, че инструментариумът, с който се опитва да стори това, е твърде ограничен – той се заключава до систематичното тълкуване с оглед единствено на други разпоредби от Конституцията. Консервативен подход, който съдът счита, че е единствено присъщ на консервативния характер на нейните текстове. Така приема в мотивите се КС, когато разкрива смисъла, вложен в разпоредбата на чл. 151, ал.2, изр. трето. (Като че ли има друг смисъл, различен от това, че РКС действат занапред! Какъв друг смисъл може да се изведе от едно категорично, императивно по характера си правило за

темпоралното действие – единствено занапред. От текста не може да се извлече нищо повече от изрично записаното. И по какъвто и да било друг начин да се „разкрива смисълът“ на цит. разпоредба, т.е. тя да се тълкува, това винаги ще бъде едно тълкуване *contra legem*, т.е. *contra constitutionem*!

Нищо друго, освен правна еквилибристика не може да се види в предписанието, че тази разпоредба „*следва да се тълкува в контекста на другите разпоредби и принципи на Конституцията, сред които първостепенно положение заемат принципът на правната държава и върховенството на Конституцията*“. КС не допуска друг начин на тълкуване на разпоредбите на КРБ, освен чрез извличания от самите тях апломб и се взира в тях като монах – исихаст в определени части от тялото си под кръста, очаквайки оттам да възлезе тайнственото божие проникновение, което да разкрие волята му. Схоластика и талмудизъм „във висша степен“ е да се търси обяснение на явленията (в случая – на конституционните разпоредби, като опосредена, „снета“ в юридически понятия действителност) чрез самите тях (*per se*).

Тук спасителният пояс от очевидната недоизграденост на конституционния текст се търси в чл. 150, ал. 2 КРБ – в т.нар. „**косвени индиции**“ (както биха се изразили пеналистите). Текстът предвижда по конкретно, висящо пред ВКС или ВАС дело, отделният състав, който има съмнение, че приложимият по това дело закон не съответства на Конституцията, да спре производството и да сезира КС за това несъответствие. Смисълът на спирането до произнасянето на КС е да се осуети по висящо производство приложението на закон, който би се оказал противоконституционен, той да не бъде приложен, ако КС обяви това противоречие. Спирането не би имало смисъл, ако и след това съдът ще следва да приложи онзи закон, при валидното действие на който е възникнало спорното отношение – предмет на делото. Това спиране има смисъл само ако на съда се признае възможността да не приложи във висящото производство обявения за противоконституционен закон, въпреки общото правило, че той е приложимият закон.

Ако КС можеше да приложи тълкувателни способности (или такива за преодоляване на празнотите в закона), присъщи на специалните отрасли или клонове на правото (призвани да създават не толкова възвишени и високопарни конструкции, а да решават ежедневно чисто практически задачи), може би щеше да стигне до друг, по-категоричен извод. За жалост, членовете на КС едва ли допускат мисълта, че при тълкуване на конституционните разпоредби,

¹³ Теза, неоспорена досега в правната доктрина. За предлаганото разграничение на държавните източници на правото на първични и вторични, вж. „Решения, обявяващи противоконституционност на законови разпоредби (чл. 149, ал. 1, т. 2 КРБ)“, В.: Сборник с доклади от IV-та Национална научна конференция „Правото и бизнесът в съвременното общество“, проведена на 22 октомври 2021 г. в Икономически университет – Варна. Издателство „Наука и икономика“, 2021. ISSN 2603-5073. с.11-39. DOI: <https://doi.org/10.36997/LBCS2021>

¹⁴ Вж. напр. т.1 и т.2 от диспозитива и от мотивите на РКС № 3/2020 год.

биха могли да се приложат и други тълкувателни способности, използвани от специалните науки (считани от шеметните висоти на обобщенията, с които борави Конституционното право, за такива от доста по-низш ранг).

Още повече, че „*конstrukциите за темпоралното действие на нормите, вкл. на Конституцията*“ са приложими в цялото право, по отношение на всички източници на правото, какъвто безспорно е и Конституцията. Ограничавайки се „*при разкриване на смисъла на чл. 151, ал.2, изр. трето КРБ*“ до това че „*текстът следва да се тълкува в контекста на другите разпоредби и принципи на Конституцията*“ – т.е. единствено до систематичното и телеологичното ѝ тълкуване, КС неизбежно стига само дотук. Като нишката на разсъжденията му, именно поради ограничеността на прилаганите тълкувателни способности (и тези за преодоляване празнотите в закона), присъщи на всеки друг клон на правота, се къса. Дори да перифразираме известната латинска максима: –“*Quod non datur communi, non datur Caesari*“¹⁵, като „*Quod non datur Caesari, non datur mortale*“ (на простосмъртния (юрист), в случая – прилагането на друг недостоеен за КС способ – „*per argumentum a fortiori*“), тълкувателният резултат няма да е по-различен. Той винаги ще се свежда и ще се обяснява чрез себе си и ще завършва с абсурдната абстракция за „*върховенството на закона*“, както пророкува Сибилата!

Поради тази ограниченост на кръга тълкувателни способности за КС, ще се опитаме именно от мотивите на РКС № 3/2020 да извлечем неизказаната му воля, прилагайки само използваните от Дванадесетте Цезари (не по Петроний) способности. Ако си позволим да продължим разсъжденията на КС, пак в същия тесен обхват, в който той се затваря да оперира – търсейки опора в „*цялостната конституционно-правна уредба, утвърждаваща върховенството на Конституцията*“, **съдът, отчаяно нуждаещ се от база за обосноваване на непредвиденото никъде в Конституцията изключение от правилото на чл. 151, ал.2 изр. трето (ex nunc)**, изпада в конфузна ситуация. **От една страна** той прокламира, че „*ефективното осигуряване върховенството на конституцията, върховенството на правото, означава, че за да е налице правен ред, всеки спор се разрешава единствено в съответствие с приложимото право*“. Което „*приложимото право*“ в случая е противоконституционният закон.

А в същото време изпитва нуждата да обоснове противоположното разбиране – че прилагането на

обявления за противоконституционен закон към висящо производство е в противоречие с принципа за върховенство на закона и нарушава забраната на чл. 5, ал.1 КРБ (че никой закон не може да противоречи на Конституцията, защото ако противоречи, той не е част от правната система и следователно – не е приложимо право). Независимо от това, че досега по-низшите по ранг съдилища, нямащи правото да спрат делото заради съмнение за противоконституционност, са длъжни да приложат действащия закон, все още необявен за противоконституционен. И така се стига до **извода, който служи за опора на този за приложимото право** не само към висящи производства, но **и за неприключили правоотношения**, доколкото и те са намират в състояние на висящност.

Ако се доразвие този неизведен докрай довод, че щом спрямо правоотношения – предмет на висящи съдебни производства, не се прилага обявеният впоследствие за противоконституционен закон, макар по общо правило приложим за материалноправния спор да е именно той, като действащ в момента на пораждаване на правните последици – съдържание на правоотношението, то **няма пречка това правило да се приложи и за неприключилите, висящи правоотношения, независимо дали те са станали предмет на спор или не, щом вече са породили част от (за неопределен период до влизането в сила на РКС) своите правни последици, именно по силата на приложимия тогава закон.**

А както приема КС в мотивите на РКС 3/2020 г. правилото за действие „*занапред*“ се прилага, **освен ако не води до крайна несправедливост**. В крайна сметка правната сигурност не се отнася до релативна стабилност на правния ред, основана на законност, а е сигурност, основана единствено на валиден закон, и по аналогия с другата хипотеза, също така обхваната от диспозитива на цит. РКС, – върху висящи правоотношения, **не би следвало и за тях РКС 13/2014 г. да действа ex tunc**. А щом не е с обратен действие, то следва да се прилага и за всички правоотношения, възникнали при действието на обявления за противоконституционен закон, освен за онези, които трайно и окончателно са приключили своето действие. **За последните единственото разрешение е изрично нов закон, приет от органа, к. е постановил противоконституционния, който да му придаде обратна сила.**

Тук КС не е казал, че върху заварени правоотношения РКС действа *ex tunc* (както го е казал за онези „*законо*“ с *еднократно действие*), но пък е казал, че не действа единствено *ex nunc*. **Кое е другото възможно разрешение**, когато определен акт не действа *занапред*? Единствено, че действието на

¹⁵ „Онова, което не е дадено на обикновения (човек), не е дадено и на Цезар“

РКС, т.е. отричане прилагането на противоконституционния закон, се проявява и за висящите, незавършени правоотношения и то не само занапред. От което следва, както при спрените съдебни производства, че докато се решава въпросът за противоконституционността на приложимия по висящото, спряно дело, закон, **съдът изчаква**. И ако приложимия по делото закон се окаже противоконституционен, той **не го прилага**. Т.е. отказва да подведе ЮФ и неговите последици под закона, действащ по време на пораждането му, и прилага правните разрешения, следващи от принципа на справедливостта (дори в случаите, в които няма изрично, по законов път, придадено обратно действие).

Следвайки разсъжденията и разрешенията в т.2 на РКС № 3/2020, **РКС № 13/2014, ще произведе действие** занапред – по отношение на нововъзникващи правоотношения. Независимо от липсата на изрично правило, което да придаде обратно

действие на РКС, следва, че действието му върху заварени правоотношения (възникнали, но неприключили при действието на противоконституционния закон) ще бъде също занапред върху висящи правоотношения – т.е. чл. 35а ЗЕВИ няма да се прилага и за тях. Което означава, че тези последици, по подобие на тези, настъпили след обявяване на противоконституционността на текста, ще се считат за ненастъпили, щом са възникнали по силата на обявления за противоконституционен закон. **Т.е. те ще се считат за невъзникнали, а не за отменени с обратна сила.**

Другата възможност, която те биха се считали за невъзникнали, би било ако Народното събрание бе приело закон, придаващ на отмяната на чл. 35а (който все още не е отменен, а само обявен за противоконституционен!) обратно действие. **И в двата случая обаче правните последици породени от чл. 35а ЗЕВИ, ще се считат за ненастъпили.**

ТРУДОВОТО ПРАВООТНОШЕНИЕ И ЛИЧНИЯ ЖИВОТ НА РАБОТНИКА – НОВИ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА БАЛАНС МЕЖДУ РАБОТА И ЛИЧЕН ЖИВОТ

Даниела Петрова

LABOR RELATIONSHIP AND PERSONAL LIFE OF THE WORKER – NEW OPPORTUNITIES FOR BALANCE BETWEEN WORK AND PERSONAL LIFE

Chief Assist.Prof. Daniela Petrova, Ph.D.

Резюме: Трудовото право е изправено пред новите предизвикателства на XXI век, като трябва да реагира на навлизането в труда на нови високи технологии и средства за комуникация, да отговаря на променени икономически и социални реалности, поставящи остро изисквания за повече гъвкавост на трудовото правоотношение. Възниква логично въпросът, дали нормативно очертаните през XX век, граници между професионалната и личната сфера продължават да съответстват на реалността и дали не трябва да бъдат коригирани и дали има нови непознати по-рано взаимодействия между личния живот и трудовото правоотношение?

Ключови думи: законодателна уредба, трудово правоотношение, баланс между работа и личен живот на работника

Abstract: Labor law is faced with the new challenges of the 21st century, having to respond to the entry into work of new high technologies and means of communication, to respond to changed economic and social realities, placing sharp demands for more flexibility of the employment relationship. The question arises logically, whether the legally defined boundaries between the professional and personal spheres in the 20th century continue to correspond to reality and whether they should not be corrected and whether there are new, previously unknown interactions between personal life and the employment relationship?

Keywords: legislation, employment relationship, balance between work and personal life of the worker

I. ВЪВЕДЕНИЕ

Актуалност на проблема: За социалната практика в България, политиките за съчетаване на семейния и професионалния живот е сравнително нов проблем – привнесен е по силата на членството на страната в ЕС и все още се коментира в по-тесни професионални среди, и то от няколко години. Десетилетия наред доминира философията и политиката семейните ангажименти, свързани с отглеждането на деца, на болни и зависими членове на домакинствата, с повишаване на образование и професионална квалификация, да се третират като социални права, които държавата следва да урежда по законодателен ред и да гарантира тяхното оползотворяване. Ангажиментите и отговорностите на работодателите се свеждат до респектиране на правата, въведени със закони и подзаконови актове. Тази философия и политика не се поставя под съмнение, нито се преоценява нейната актуалност и значимост, тя продължава да доминира в националните политики на индустриално развитите страни с традиции в пазарната икономика. Гъвкавият работен ден с период на задължително присъствие и свободата на избор кога да започнат и да приключат, може да помогне на служителите

да балансират ангажиментите си извън работното място, например грижите за деца или към зависим член от семейството със специални потребности, да продължат своето обучение или да повишат своята професионална квалификация, както и възможността да уредят лични свои ангажименти свързани с различните услуги на администрации или лечебни заведения. Този подход може също така да повиши производителността в многонационалните фирми, тъй като служителите, работещи в различни часови зони, могат да планират да припокриват работното си време, без постоянно да работят извънреден или нощен труд и да рискуват да професионално изчерпване. Предмет на изследване са добрите практики на гъвкавото работно време в България и страни от ЕС като потенциал за съвместяване на работата и личният живот. Възможностите и преимуществата, нормативните условия, политики на национално ниво, фирмени политики, работата от разстояние като модел и мерки за балансиране на семейния и професионален живот според мненията на заинтересованите страни или така както се възприемат, оценяват и концептуализират от мениджъри на предприятия или техни представители, синдикални лидери, работници и служители.

Цел на настоящото изследване включва проучване на съществуващите различни възможности и практики, които се предлагат за постигане на баланс между професионален и личен живот у нас и в други страни. Целта се постига чрез: Преглед и синтезиране на отделни вече направени социални проучвания в сферата на приложимостта на добри и мотивиращи практики за съвместяване на личен живот и работа, преглед на правната рамка. Използвана методика: литературен обзор, социално проучване, сравнителен анализ, абстракция, конкретизиране, обобщение;

Хипотеза: Гъвкавостта на организацията на работа се анализира в контекста на подобряване на баланса между професионалния и личния живот и повишаването на ефективността на работа. Подобряването на баланса между професионалния и личния живот чрез използването на гъвкави работни практики, описвайки ефективността като производна функция на това подобрение. Предприятията, компании и организации в различни сектори, печелят от мерките за съчетаване на професионалния и семейния живот, а именно от лоялността на работниците/служителите към предприятието, тяхната мотивацията за по-добра работа и старанието им да не допускат грешки и загуби за предприятието. Служителите които имат гъвкав график са по – удовлетворени, като в повечето случаи ги мобилизира да свършат навреме поставените им задачи, повишава лоялността към компанията, което довежда до привличане на нови таланти и по-малко текучество на персонал. Твърдението е, че гъвкавият работен режим е от полза както за работодатели така и за работници и служители, защото когато служителите и работниците имат по-голяма свобода да работят в среда, която е по-благоприятна, увеличава ефективността им и повишава работното им ниво и може да се осигури стабилна работна среда.

II. ОСНОВЕН ТЕКСТ

I. Правна рамка на над национално ниво

На над национално ниво бихме се позовали на следните източници: Директива(ЕС) 2019/1158 на Европейския парламент и на съвета на относно равновесието между професионалния и личния живот на родителите и лицата полагащи грижи /отменяща Директива 2010/18/ ЕС на Съвета от 20.06.2019¹; Стратегическа рамка на политиката в областта на равнопоставеност на половете, са Пекинската декларация и Платформа за действие по правата

¹ Директива(ЕС) 2019/1158 на Европейския парламент и на съвета на относно равновесието между професионалния и личния живот на родителите и лицата полагащи грижи, (ОВ L188/79 от 12.07.2019г.)

на жените, приети на Четвъртата конференция на ООН за жените (1995 г.); Конвенция 183/2000, ратифицирана от България 2001 г., за защита на майчинството; Конвенция 111/1958, ратифицирана 1960 г, за предотвратяване на дискриминацията в заетостта и професиите; Конвенция 100/1951, ратифицирана от България 1955г., за равенството при заплащането на мъжете и жените. Тези конвенции са важни инструменти за елиминиране на дискриминацията в заплащането, в заетостта и професиите, като техните препоръки до голяма степен са намерили отражение в Кодекса на труда.

II. Правна рамка на национално ниво

На национално ниво, норми за съчетаването на семейните с трудовите задължения в преобладаващата си част произтичат основно от международните актове за трудови и социални права, които са пряко свързани с основния принцип на международното трудово право. Съчетаването на семейните с трудовите задължения е пряко свързано и с основния принцип на международното трудово право – принципът на равните възможности и равното третиране на работниците и служители като проявление на принципа за забрана на дискриминацията, въз основа на редица признаци, включително пол и семейно положение. България е ратифицирала със закон на 18.01.2006 г. Конвенция № 156 на МОТ относно равенството на възможностите и еднаквото отношение към работници и служители от двата пола: работници и служители със семейни задължения (1981 г.). Заедно с Препоръка № 165 на МОТ относно работниците със семейни отговорности, тази конвенция поставя акцент върху мерките за преодоляване на конфликта между семейните задължения на работниците – мъже и жени, и техните трудови задължения. Въвежда се забрана семейните задължения да бъдат правомерно основание за прекратяване на трудовата заетост. Равенството между половете е един от основните принципи на Европейския съюз, гарантиран в Договора и Хартата за основните права на ЕС. Институциите и органите на ЕС са силно концентрирани да работят за засилване на политиките за равни възможности на мъжете и жените чрез прилагане на мерки за съчетаване на професионален, семеен и личен живот.²

² Сотирова Мария и Виолета Иванова 2012, Проблеми и политика за балансиране на семейния и трудовия живот, изследване по метода „разходи-ползи“ на икономическите ефекти от въвеждане на мерки за съвместяване на професионалните семейните ангажименти, издателств, Фондация „Фридрих Еберт“ и Конфедерация на независимите синдикати в България достъпен на <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/09689.pdf>

1. Неприкосновеността на личния живот и трудовото правоотношение на работника/служителя – взаимодействия и граници

В България, гаранциите на правото на неприкосновеност на личния живот са залегнали в Конституцията и по-конкретно в разпоредбата на чл. 32:

„(1) Личният живот на гражданите е неприкосновен. Всеки има право на защита срещу незаконна намеса в личния и семейния му живот и срещу посягателство върху неговата чест, достойнство и добро име.“³

В националното ни законодателство правото на семеен живот освен в Конституцията е гарантирано и защитено и от законите. В чл. 8 от Конвенцията се включват няколко свързани помежду си права – правото на зачитане на личния живот; правото на зачитане на семейния живот и неприкосновеност на дома и кореспонденцията.⁴

Правото на личен живот включва семейният живот, в това число местоположение, кореспонденция, здравословно състояние и други. Разкриването на аспекти от нечий личен живот може да бъде нежелано действие и да увреди личната сфера на този човек, което от своя страна да донесе негативни и болезнени последствия. Правото на неприкосновеност на личен живот се пресича с много други концепции и ценности за индивида, а именно неговата защита на лични данни, телесна сигурност или личен интегритет (непокътнатост). Връзката, която съществува между правото да не се допуска нахлуване в личния живот и информацията е органична връзка. Информацията като смислени сведения, които се получават чрез данните свързани с определено лице, са обект на защита на правото на личен живот. Личната информация е в кръга на психическите, физическите, културните и професионалните сведения за едно лице, които го засягат, чрез действие/бездействие. Правото на зачитане на личния живот по своята същност, трябва да предостави на всяко лице индивидуалното му пространство, в което то ще бъде в състояние да развива или допълва независимо личността.⁵

³ Конституцията на Република България, достъпен на <https://www.parliament.bg/bg/const>

⁴ Джафай, Йорида 2012, том 51, серия 7 с.20-24 „Личната информация като обект на личен живот, достъпен на <https://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp12/7/7-3.pdf>

⁵ Александрова Искра, 2006 Право на зачитане на личния и семейния живот достъпен на (https://blhr.org/media/documents/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE_%D0%BD%D0%B0_%D0%B7%D0%B0%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%B8_%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%82_1.doc)

В резолюция 428/1970 г. на Консултативното събрание /сега Парламентарната асамблея/ на Съвета на Европа се сочи съдържанието на понятието –лична сфера. Правото на лична сфера се състои преди всичко в правото човек да живее собствения си живот при минимална намеса. То се отнася до личния, семейния, домашния живот, физическата и душевната неприкосновеност, честта и доброто име, недопустимост на представяне в невярна светлина, неразкриване на ирелевантни и злепоставящи факти, недопустимост на неправомерно публикуване на лични фотографии, защита срещу разкриването на поверителна информация, предоставена или получена от лицето. Личната сфера на всеки индивид е свързана непосредствено с физическата и морална неприкосновеност на личността, с неговата физическа и социална интеграция, както и с правото на самоопределение, включително с правото на личностното развитие и правото да си установява взаимоотношения с други хора от външния свят. Трудовото правоотношение е правната конструкция, която с помощта на нормите на действащото законодателство очертава правата и задълженията на работодателя и работника или служителя. Същевременно с това институтът бележи и границата между професионални ангажименти по трудово правната връзка и личния живот на лицата предоставящи работната си сила. Не случайно първите закони поставящи началото в развитието на правния отрасъл трудово право са тези, които да регламентират съотношението между времето, в което човекът е ангажиран да полага труд за своя работодател, и времето, което може да посвети на всички други сфери на своя живот, включително и личната.⁶ В българската правна доктрина проф. Мръчков поддържа, че „уважаването на правата на човека като работник или служител, на неговото достойнство и сигурност се осъществява чрез изпълнението на задълженията на работодателя по трудовото правоотношение /чл. 127 от КТ/⁷; виж от същия автор в Коментар на Кодекса на труда, Мръчков, В., ред. и съст. и К. Средкова, А. Василев., С., Сиби, 10-то изд., 2009, с. 381–382.)⁸

От последното десетилетие на XX век, нашата страна и нейното трудово право, претърпяха метаморфоза под влиянието на множество вътрешни

⁶ Средкова, К. Правен режим на работното време. С., УИ „Климент Охридски“, 1992, с.15–23

⁷ Мръчков, В. „Конституционализиране на трудовото право“, в Дайджест „Труд и право“, Приложение № 5, 2005 г.: Научна конференция „100 години трудово законодателство в България“, с. 22

⁸ Мръчков, В., ред. и съст. и К. Средкова, А. Василев., С., Сиби, 10-то изд., 2009, с. 381–382

и международни икономически, политически и социологически фактори. Кодексът на труда от 1986 беше предвиден в съответствие с демократичните промени и прехода към пазарна икономика. Между трудовото правоотношение и личния живот на работника/служителя, съществуват три типа граници: **времеви, морални и пространствени**, установени, чрез основни институти на трудовото право като работно време и отпуски, място на работа и работодателска власт. Забраната на дискриминация в областта на трудовите правоотношения има съществен принос за независимост между личното и професионално поле за изява на човека. Въпреки това съществуващите граници не могат да бъдат и не изключват взаимодействието между трудовото правоотношение и личния живот – „нахлува“ в трудовото правоотношение или обратното, трудовото правоотношение ограничава личния живот и всъщност се касае за балансиране на задълженията в професионалната и лична сфера.^{9, 10}

2. Възможни действия на работодателите в извънредни ситуации, предлагащи възможности за съвместяване на работа с личен живот

Възможностите за действие съгласно действащото към момента българско трудово законодателство, които имат работодателите при възникване на извънредна обстановка са надомна работа или работа от разстояние (дистанционна). Все повече се наблюдава, работодателите да предоставят на своите работници /служители и т.нар. хибриден модел на работа. Причините за една част от тях е поради намаляване на обема на работа, а при други – до неговото увеличаване. Тези възможности за работа са когато естеството на работата позволява тя да бъде извършвана извън работните помещения на работодателя. Тези форми на работа са уредени в разпоредбите на чл. 107б – 107ж от Кодекса на труда (КТ) – надомната работа, и в разпоредбите на чл. 107з -107к КТ – работата от разстояние. Когато обаче, естеството на работа не позволява нейното извършване извън помещения на работодателя, работодателите биха могли да се възползват от възможностите за въвеждане на т. нар. „гъвкаво работно време“ или работно време с променливи

граници, като тази възможност е изрично уредена¹¹ в разпоредбите на чл. 139, ал. 2 и 3 КТ. В този случай работодателят следва да определи времето, през което работникът или служителят трябва задължително да бъде на работа в предприятието, както и начинът за неговото отчитане. Извън времето на задължителното присъствие работникът или служителят сам определя началото на работното си време. Освен това, българското законодателство позволява, извън времето на задължителното присъствие работникът или служителят да отработва неотработеното дневно работно време в следващия или в други дни от същата работна седмица (чл. 139, ал. 3 КТ). Съществуват и други възможности по отношение на работниците и служителите и те са свързани със сключването на трудовия договор и гъвкавостта на работното време, като им се предоставя възможността да сключат трудов договор за работа при непълно работно време, като междуременно страните свободно определят неговата продължителност, както и неговото разпределение, като такъв договор може да се сключи и с постъпването на работника или служителя на работа или на по-късен етап, чрез правния инструмент допълнително споразумение по взаимно съгласие на двете страни по трудовото правоотношение. Освен за непълен (половин) работен ден, този договор може да се сключи и под друга продължителност и форма: непълна работна седмица, непълен работен месец, работа през ден и т.н. – като е въпрос на преценка и желание от страна на работника/служителя и работодателя. Характерното за този трудов договор за работа на непълно работно време е форма на по-гъвкава организация на труда, която отговаря както на желанията на работниците/служителите, така и на изискванията на конкуренцията / интересите на работодателя.

С оглед въвеждане на по-гъвкава организация на труда, работодателят се задължава да:

1. Да взема под внимание молбите на работниците и служителите за преминаване от работа на пълно работно време на непълно работно време, независимо дали молбите са за същото или за друго работно място, когато съществува такава възможност в предприятието;

2. Да взема под внимание молбите на работниците и служителите за преминаване от работа на непълно работно време на работа на пълно работно време или за увеличаване продължителността на непълното работно време, ако възникне такава възможност;

3. Да предоставя своевременно на подходящо място в предприятието писмена информация на

⁹ Мръчков, В. „Пазарна политика на труда и трудово право при промените в България“ Правна мисъл, бр.4 от 1995г., с.65-77

¹⁰ Средкова, К.Българското трудово законодателство - 100 години и след това - Във: актуални проблеми на трудовото и осигурително право. С., УИ „Св.Климент Охридски“, 2007, с. 19-58

¹¹ Кодекс на труда достъпен на <https://lex.bg/laws/ldoc/1594373121>

работниците и служителите за свободните работни места и длъжности при пълно и непълно работно време, за да се улесни преминаването от работа на пълно работно време на работа на непълно работно време, или обратно. Като същевременно тази информация се предоставя и на представителите на синдикалните организации и на представителите на работниците и служителите;

4. Да предприема мерки за улесняване на достъпа до работа на непълно работно време на всички нива в предприятието, включително за длъжностите, изискващи квалификация, и за ръководните длъжности, и при възможност за улесняване достъпа на работниците и служителите, които работят на непълно работно време, до професионално обучение с цел да се увеличат възможностите за израстване в кариерата и професионалната мобилност.

Видно, по този начин се създава възможност за работниците и служителите да съвместяват по-добре професионалния и личния си живот и да се възползват от създадените условия за образование и обучение.

Всички онези работници и служители, сключили договор за работа на непълно работно време, не могат да бъдат поставени в по-неблагоприятно положение, само поради непълната продължителност на работното им време, в сравнение с работниците и служителите, които са страна по трудов договор на пълно работно време, изпълняващи същата или сходна работа в предприятието. Те ще продължат да ползват същите права и имат същите задължения, каквито имат работниците и служителите, които работят на пълно работно време, освен ако законът поставя ползването на някои права в зависимост от продължителността на отработеното време, трудовия стаж, притежаваната квалификация и други.¹² Насърчаването на равнопоставеността между жените и мъжете в рамките на трудовите им права и съчетаването на семейните с трудовите задължения при грижите за децата са приоритети, които са залегнали в социалния дневен ред на Европейския съюз. Според Европейската комисия е важно да се предвидят гъвкави правила по отношение на работното време, за да може да се използва целият потенциал на населението в активна възраст, от което да могат да се възползват в еднаква степен жените и мъжете – в това отношение би било целесъобразно

да се създаде подходящата правна рамка. Въпреки това фактът, че много повече жени, отколкото мъже се възползват от подобни разпоредби, довежда до неравновесие между половете, което се отразява отрицателно върху положението на жените на работното място и върху тяхната икономическа независимост. По тази причина мъжете следва да бъдат насърчавани в по-голяма степен да поемат семейни задължения, най-вече чрез стимули като родителски отпуск и отпуск по бащинство, за да споделят с жените справедливо и в дух на партньорство бремето на неплатената домашна работа и грижите за деца и роднини. Домашното натоварване на жените значително се увеличи по време на пандемията Ковид-19, наред с тяхната служба на предната линия в системите на здравеопазването, социалните услуги и образованието в полза на обществото. Различно въздействие оказа кризата върху жените и мъжете и което поражда различни възможности за тяхното участие на пазара на труда, които следва да бъдат отчетени при планирането на мерки за преодоляване на последиците, като например по-широко разпространение получи дистанционните онлайн форми на учене и работа. Утвърденото участие на жените на пазара на труда се отразява положително както върху икономиката, така и върху техния живот, като жените имат възможност да се развиват професионално, да израстват кариерно и да бъдат икономически независими. Политиките за съчетаване на семейния с професионалния живот имат за цел да се повиши качеството на живот на хората, като спомагат за включването им на пазара на труда, използвайки пълния му потенциал. Реализацията на пълния потенциал и на двата пола може да допринесе за икономическото развитие на страната и повишаване на жизнения стандарт, както и за удовлетвореността им от полагания труд и живота като цяло.¹³

По отношение постигането на по-добро съчетаване на професионалния, семеен и личен живот Европейската комисия, фокусира вниманието към три приоритетни мерки за изпълнение в националните действия, а именно:

- гъвкаво работно време за мъжете и жените;
- увеличаване на социалните услуги за грижи за деца и зависими лица;
- по-добри политики за съчетаване на професионалния, семейния и личния живот.

¹² Василева Мариана, Нови възможности за съвместяване на семейния живот със служебните задължения достъпен на <http://trudipravo.bg/kompyutarni-produkti-epi/kompyutarni-informacionni-produkti-epi-epi-trud-i-sotzialno-osiguryavane/podbrani-statii/708-novi-vazmozhnosti-za-savmestiyavane-na-semeiniya-zhivot-sas-sluzhebnite-zadalzheniya>

¹³ Василева Мариана, Нови възможности за съвместяване на семейния живот със служебните задължения достъпен на <http://trudipravo.bg/kompyutarni-produkti-epi/kompyutarni-informacionni-produkti-epi-epi-trud-i-sotzialno-osiguryavane/podbrani-semeiniya-zhivot-sas-sluzhebnite-zadalzheniya-statii/708-novi-vazmozhnosti-za-savmestiyavane-na-semeiniya-zhivot-sas-sluzhebnite-zadalzheniya>

Представителките на нежния пол и мъжете имат еднакви потребности да живеят достойно и да постигат икономически и социален напредък, но пред жените обаче стоят повече бариери, за да се случи това, а именно:

1. културни и социални практики, които ограничават развитието им;
2. явна или скрита дискриминация;
3. прояви на различни форми на насилие.

Затова са и нужни допълнителни усилия и мерки, които могат да компенсират повечето ограничения, които стоят пред жените, за да участват равностойно във всички сфери на социално-икономическия и политическия живот в обществото, а постигането на равнопоставеност на жените и мъжете носи изключително ценна полза на обществото като цяло във всички сфери на социалния, икономическия и политическия живот:

- като способности за постигане на икономическо, социално-устойчиво и справедливо развитие;
- за намаляване на дискриминацията и насилието срещу жените;
- създаване на възможности за изява на личния потенциал и реализиране на интересите на всеки човек, без да бъде притискан от обществените очаквания за приемливо поведение за жените и приемливо поведение за мъжете, което налага социална стигма.¹⁴
- За постигането на напредък са необходими следните ключови действия, а именно:
- Насърчаване на заетостта на жените и мъжете, включително чрез мерки за повишаване на професионалната квалификация и ключови компетентности, гъвкави форми на заетост и др.;
- Насърчаване постигането на баланс между жените и мъжете по икономически сектори и професии;
- Постигане на по-добър баланс при съвместяването на професионалния и личен живот и намаляване на разликата при полагането на грижи за деца и зависими членове на домакинството;
- Повишаване капацитета на жени с увреждания за стартиране и развитие на самостоятелна стопанска дейност;
- Стимулиране на работодатели за осигуряване на заетост на хора с увреждания в обичайна, специализирана и защитена работна среда;

¹⁴ Стратегически ангажимент за постигане на равенство между половете за период 2016–2019 г., Правосъдие и потребители, 2016 г. Люксембург: Служба за публикации на Европейския съюз достъпен на http://publications.europa.eu/resource/cellar/24968221-eb81-11e5-8a81-01aa75ed71a1.0005.01/DOC_1

III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Възможността да подобрят своя баланс между работа и свободно време е една от най-ценните придобивки за работници и служителите, като това включва и допълнителна платена отпускат, тъй като множество направени проучвания сочат, че служителите работят повече, когато са въщи. Много от тях не усещат работата от въщи по начина, по който я усещат в офиса и не слагат край на работния ден, както биха го направили, когато трябва да си тръгнат от офис и това е и причината да имат необходимост от допълнителни дни отпускат, за да се предпазят от т.н. синдром на прегаряне – “бърнаут”. По същия начин те биха искали да имат възможността да вземат 2 или 3 часа почивка в средата на работния ден, за да могат да спортуват или просто да направят разходка в парка, което ще нормализира не само физическото но и психическо състояние. От своя страна, за работодателя не е необходимо да се притеснява дали те работят достатъчно, ако в екипа има ясни измерители за ефективността. Вече съществуват и различни софтуерни решения, които измерват производителността дори в дистанционна среда. В редица направени проучвания по отношение на гъвкавите условия на труд, показват една силна и положителна връзка между гъвкавостта на работата и възприятието на служителите за качеството на работната среда. Позволява се баланс между професионален и личен живот, като се дават същевременно възможности за развитие и в идеалния случай чувство на удовлетвореност. Осигуряването на среда, която насърчава конструктивните взаимоотношения, дава възможност на работници/служители да изразяват своите мнения и избори относно оформянето на професионалния си живот и е здравословна за физическото и психическото състояние.

Съществуват и редица други предимства, като стимулиране на интелектуалната ангажираност на служителите, увеличаване на креативността, иновациите, сътрудничеството и работата в екип, повишаване на уменията и чувството за по-голямо влияние върху извършената работа, повишаване на чувството за контрол и отговорност. Наред с това, предлагането на гъвкави практики за организация на работата от страна на компаниите и предприятията е ключов фактор, който показва, че организацията е готова да се адаптира към нуждите на служителите. Съответно работници и служителите, които получават подкрепа в управлението на работата и семейния си живот, са по-отдадени и лоялни към организациите, в които работят и са по-склонни да останат с тях за неопределено време. Баланса между

професионалния и личния живот и ефективността, гъвкавите работни практики имат и редица други предимства. Ангажираността на служителите нараства, когато прекарват част от времето си, като работят от разстояние, а част от него прекарват в работа с колегите си. Наличието на гъвкави програми за работно време и на правила се разглежда като насърчаване на културата на работа в организацията и показва, че тя е готова да отговори на нуждите на служителите. Самият факт на предлагане на служителите на гъвкава работна политика е до голяма степен свързан с по-голяма ангажираност от страна на компанията, независимо дали служителят действително използва програмата или не. Следователно както възприетата гъвкавост, така и политиката, подкрепяща професионалния и личния живот, се считат за най-добрите фактори за отдадеността на служителите към компанията.

LITERATURE:

1. Александрова Искра, 2006 Право на зачитане на личния и семейния живот достъпен на (https://blhr.org/media/documents/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE_%D0%BD%D0%B0_%D0%B7%D0%B0%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%B8_%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%)

2. Василева Мариана, Нови възможности за съвместяване на семейния живот със служебните задължения достъпен на <http://trudipravo.bg/kompyutarni-produkti-epi/kompyutarni-informacionni-produkti-epi/epi-trud-i-sotzialno-osiguryavane/podbrani-statii/708-novi-vazmozhnosti-za-savmest-yavane-na-semeiniya-zhivot-sas-sluzhebnite-zadal-zheniya>

3. 82_1.doc

4. Директива(ЕС) 2019/1158 на Европейския парламент и на съвета на относно равновесието между професионалния и личния живот на родителите и лицата полагачи грижи,(ОВ L188/79 от 12.07.2019г.)

5. Джафай, Йорида 2012, том 51, серия 7 с.20-24 „Личната информация като обект на личен живот, достъпен на <https://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp12/7/7-3.pdf>

6. Кодекс на труда достъпен на <https://lex.bg/laws/ldoc/1594373121>

7. Конституция на Република България(Обн., ДВ, бр. 56 от 13.07.1991 г., в сила от 13.07.1991 г., изм. и доп., бр. 85 от 26.09.2003 г., изм. и доп., ДВ, бр.18 от 25.02.2005 г., бр. 27 от 31.03.2006 г., бр.78 от 26.09.2006 г. - Решение № 7 на Конституционния съд от 2006 г., бр. 12 от 6.02.2007 г., изм. и доп. ДВ, бр.100 от 18 Декември 2015г.)

8. Мръчков, В. „Конституционализиране на трудовото право“, в Дайджест „Труд и право“, Приложение № 5, 2005 г.: Научна конференция „100 години трудово законодателство в България“, с. 22

9. Мръчков, В., ред. и съст. и К. Средкова, А. Василев, С., Сиби, 10-то изд., 2009, с. 381–382

10. Мръчков, В. „Пазарна политика на труда и трудовото право при промените в България“ Правна мисъл, бр.4 от 1995г., с.65-77

11. Сотирова Мария и Виолета Иванова 2012, Проблеми и политика за балансиране на семейния и трудовия живот, изследване по метода „разходи-ползи“ на икономическите ефекти от въвеждане на мерки за съвместяване на професионалните семейните ангажименти, издателств, Фондация „Фридрих Еберт“ и Конфедерация на независимите синдикати в България, достъпен на <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/09689.pdf>

12. Средкова, К. Правен режим на работното време. С., УИ „Климент Охридски“, 1992, с. 15–23

13. Средкова, К. Българското трудово законодателство – 100 години и след това – Във: актуални проблеми на трудовото и осигурително право. С., УИ „Св.Климент Охридски“, 2007, с.19-58

14. Стратегически ангажимент за постигане на равенство между половете за период 2016—2019 г., Правосъдие и потребители ,2016г. Люксембург: Служба за публикации на Европейския съюз достъпен на http://publications.europa.eu/resource/cellar/24968221-eb81-11e5-8a81-01aa75ed71a1.00_05.01_DOC_.

Contacts: д-р Даниела Маринова Петрова, гл.ас., Катедра „Социални и правни науки“ при ЕФ на ТУ-Варна, ул. Студентска № 1, 206 НУК, Република България, тел:+359888-353-656, e-mail: daniela088@abv.bg

НОВАТА ВИЗИЯ ЗА ПОЛАГАНЕ НА ТРУД В СЪВРЕМЕННИЯ СВЯТ – ГЪВКАВО РАБОТНО МЯСТО

Даниела Петрова

THE NEW VISION FOR WORKING IN THE MODERN WORLD – A FLEXIBLE WORKPLACE

Chief Assist. Prof. Daniela Petrova, Ph.D.

Резюме: Целта на настоящото изследване е да представи новите форми на упражняване на труд при гъвкаво работно място, гъвкаво работно време и гъвкава кариера. Обект на изследването са видовете работни места. Авторът е представил правната национална рамка и факторите които оказват влияние при избор на гъвкаво работно място и при въвеждане на гъвкаво работно време с цел подобряване на баланса между професионалния и личен живот на работещите.

Ключови думи: законодателна уредба, полагане на труд, гъвкаво работно място

Abstract: The aim of the present research is to present the new forms of working in flexible workplace, flexible working hours and flexible career. The object of the research is the types of jobs. The author has presented the national legal framework and the factors that influence the choice of a flexible workplace and the introduction of flexible working hours in order to improve the balance between the professional and personal life of workers.

Keywords: legislation, employment, flexible workplace

I. ВЪВЕДЕНИЕ

Всяко работно място е уникално и се характеризира със среда, която в много случаи се определя за силно предизвикателна. В друг аспект работното място оказва влияние на начина, по който служителите изпълняват своите задължения при постигане на организационните цели. Работното място е източник на физически и психологически стресови ситуации, които предизвикват емоционални разстройства и намаляват ефективността във функционално отношение и често зависи от динамично променящите се условия на труд в страната. Работното място е център, в който се осъществява трудово правоотношение, където хората си взаимодействат и изпълняват различни роли, функции и задачи.¹

Промените, причинени от автоматизацията и дигитализацията на околната среда, променят принципите на организация на работното място: 1/ от ясно дефинирани длъжностни отговорности до работа по проекти. Организациите наемат повечето хора на добре дефинирани работни позиции, където характерът на задълженията не се променя значително. Но постепенно отделите в областта на маркетинга, финансите, R&D и други функции вече не се ограничават до определени функционални

изисквания и преминават към проектен подход и екипна самоорганизация. В резултат на това организационната структура се променя – новите работни задачи, управлявани от технологии, които надхвърлят функциите на отделите, имат много по-кратки, проектно ориентирани времеви рамки и могат драстично да променят подхода към работа в зависимост от конкретен проект. 2/ от работа на заплата до независимост от конкретен работодател. Резултатите от проучването на McKinsey² показват, че около 25% от хората, които заемат традиционни работни места, биха предпочели да бъдат независими работници с повече автономия и по-малко контрол върху работния график. Дигитализацията значително улеснява прехода към самостоятелна заетост или хибридна заетост (съчетаваща традиционна и независима работа)³. 3/ лот оценка на квалификацията на служителите по външни признаци (образование и професионален опит) до прозрения от дълбоки анализи. Нивото на образование – особено в областта на науката, технологиите, инженерството и

² McKinsey. Преосмисляне на работата в цифровата ера, 2016 г. [Електронен ресурс] // URL: <https://www.mckinsey.com/business-functions/organization/our-insights/rethinking-work-in-the-digital-age>.

³ Ширинкина, Е.В., Короленко, В.В. Развитие на човешките ресурси на етапа на развитие на цифровите технологии: семантичен анализ // Икономика: вчера, днес, утре. 2018. Т. 8. № 10А. стр. 279-287, стр. 280

¹ Kahn, J. (1999). Occupational Psychiatry and the Employee Assistance Program. New York: John Wiley & Sons, 141

математиката (Science, Technology, Engineering and Mathematics STEM) – все още се счита за „маркер“ за наемане, дори в дигиталната ера. Проучванията обаче не откриват потвърдена връзка между притежаването на академични степени и професионалния успех в работата. В същото време новите промени поставят изисквания не само към образованието и овладяването на определен набор от умения, но и към креативността, инициативността, критичното мислене, които са по-малко свързани с формалното образование, дори в областта на STEM. В резултат на това подборът на персонал се променя и се основава на системи за оценка, използващи широкомащабни методи за анализ. Правилното тълкуване на промените в условията на труд и тяхното влияние върху процеса на формиране на персонала създава сериозни предизвикателства пред работодателите.⁴

II. ОСНОВЕН ТЕКСТ

Новото време поставя нови предизвикателства пред страните в трудовото правоотношение, като определя и нова визия в модерния свят при полагане труд. То е предопределено от динамиката на живот, както и от необходимостта да се осигури баланс между правото на професионален и личен живот на работещите от една страна, а от друга страна е обусловено и от необходимостта някои категории работници да съчетават грижата за деца, роднини и близки или лица със увреждания с упражняване на професионални задължения. Автора ще представи гъвкавото работно място и гъвкавото работно време.

1. Гъвкавото работно място

Гъвкавото работно място е условие на труд, свързано с изпълнението на работата/длъжността, извън обичайното работно място и се определя основно в следните форми:

- Работа от разстояние/дистанция;
- Работа от дома на регулярна основа

Новото време и бъдещето на труда предполага нов модел на работа и това е хибридният модел, което означава смесен вид работа от различни места. Все повече проучвания показват, че служителите предпочитат хибридната заетост – гъвкавостта и възможността да поделят времето си между дома и работното място. Новият модел, а именно хибридният начин на работа всъщност предлагат по-голяма

гъвкавост. Не е необходимо цялата работа да се извършва в офиса по едно и също време. Въпреки това в ситуацията след COVID-19, хибридният труд ще изисква значителна промяна в културата и установяване на нови начини на работа, заедно със съответните политики и практики или накратко, хибридният модел на работа се превръща в новата културна норма. Според проучване на Microsoft и данните от доклада им за тенденциите в работата (Microsoft Work Trend Index) за 2022 г., няма как да се върнем към стария начин на работа. Днес всеки лидер е изправен пред предизвикателството да разбери и да бъде в крачка с новите очаквания и това ще бъде от ключово значение за хибридният модел на работа. Служителите/работниците винаги ще бъдат по-продуктивни, когато се наслаждават на работата си и чувстват комфортно на работното си място и да имат избор как да си сътрудничат с колегите. Ето защо много фирми, предприятия организации в различни сектори се насочват към гъвкавите работни места. Разбира се повечето от компаниите имат свой офис, но служителите решават как и къде искат да работят от това работно пространство. Няма определени бюра, а обстановката е модерна и непретрупана. Дизайнът обаче е нещо повече от естетика – става въпрос за създаване на пространство, където служителите се чувстват комфортно и могат да постигнат максимална продуктивност. Гъвкавите работни места могат да се проектират различно, но в повечето офиси няма традиционни кабинети и бюра. Вместо това пространството е открито и има разнообразие от различни места за сядане – с мека мебел, маси за отпих, маси за хранене и т.н. Гъвкавостта на работното място е стратегия, която набляга на способността и желанието да се адаптира към променящите се обстоятелства, когато става въпрос за това как се извършва работата. Гъвкавостта на работното място отговаря на нуждите както на бизнеса, така и на неговите работници и съдейства за подобряване на баланса между професионалния и личния живот на служителите, което води до по-голямо удовлетворение и задържане.⁵

2. Гъвкавото работно време или изразът, който използва законът – работно време с променливи граници е форма на разпределение на работното време. При променливото работно време се определя време на задължително присъствие на работника, в което той е длъжен да изпълнява служебните си задължения, а друга част от работното време той може да определя сам кога да отработва, разбира се, без да се

⁴ Ширинкина Елена Викторовна Променящи се условия на труд и изисквания към служител в контекста на развитието на технологиите Industry 4.0 // Съвременна технология за управление. ISSN 2226-9339. – № 4 (90/1) . Изкуство. № 90107. Дата на издаване: 30.12.2019 г. Достъпно на: <https://sovman.ru/article/90107/>

⁵ https://www.ipa.government.bg/sites/default/files/analiz_na_dobri_praktiki_i_izgotvyane_na_predlozheniya_zavvezhdane_na_gvkavi_usloviya_na_trud.pdf

допуска нарушение на обедната, междудневната и седмичната почивка. Именно възможността известна част от работното време да се отработва по преценка на работника в следващия или в други дни от същата работна седмица характеризира това разпределение на работното време като гъвкава форма.⁶ Гъвкаво работно време е условие на труд, което дава възможност на служителите да ползват различни варианти по отношение разпределението или броя на стандартно необходимите работни часове. Българското трудово право предвижда различни възможности за въвеждане на гъвкаво работно време. Работно време с променливи граници съществува от самото приемане на Кодекса на труда (КТ) през 1986 г. Съгласно чл. 139, ал. 2 от КТ времето, през което работникът или служителят трябва задължително да бъде на работа в предприятието, както и начинът за неговото отчитане се определят от работодателя. Извън времето на задължителното присъствие работникът или служителят сам определя началото на работното си време. С промените в КТ, обн., ДВ, бр. 54 от 17.07.2015 г., е предвидено в нова ал. 3 на чл. 139 в горните случаи извън времето на задължителното присъствие работникът или служителят да може да отработва неотработеното дневно работно време в следващия или в други дни от същата работна седмица. Начинът на отчитането на работното време се урежда с правилника за вътрешния трудов ред на предприятието. Целта на промяната е създаване на правна възможност за по-голяма гъвкавост на работното време за работника или служителя и отработване и разпределение по негова преценка на пълното работно време в рамките на работната седмица чрез въвеждане на по-либерален режим, което дава и добра възможност за съвместяване на професионалния и личния живот.⁷

Видове гъвкаво работно време:

Непълното работно време е форма на гъвкаво работно време и покрива всички случаи, в които служителят работи по-малко часове спрямо нормалната продължителност на установеното работно време. Служителите на непълно работно време не биха могли да поемат същата натовареност, както служители на пълно работно време. Подходът за прилагане на непълно работно време може да се модифицира според спецификата на функциите и дейностите – например: непълен работен ден, намален брой на пълни работни дни в седмицата, непълна работна седмица (по-малка от 5 дни) или комбинация от всички опции.

Споделената работа/длъжност (job-sharing) е форма на непълно работно време, когато двама

(или понякога повече) служители споделят изпълнението на една длъжност, определена за заемане на пълно работно време, като заплащането им се разпределя в зависимост от участието. Прилагането на тази форма в рамките на определено работно време (дневно или седмично) зависи от характера на работата, от служителя и прекия му ръководител, като това следва да е отразено в акта за назначаване/трудова договор. Познати са различни варианти – споделяне на работния ден, споделяне на работната седмица, редуващи се работни седмици и др. Във всички изброени подходи за споделени длъжности и работно време е препоръчително да има период, в който двамата служители да работят съвместно, с цел осъществяване на комуникация и улесняване на процеса по изпълнение на задачите и отговорностите на длъжността.

Плаващото работно време – представлява форма на гъвкаво работно време с променливи начало и край на работния ден, които се определят със съгласието на ръководителя и са съобразени с вътрешните разпоредби. Служителите отработват същия брой часове, както при стандартно работно време, ежедневно и ежеседмично, но могат да избират, в определени граници, кога да започва и да свършва работният им ден. Плаващото работно време има няколко ключови особености:

- задължителна присъствена рамка от работни часове – период, през който всички служители следва да присъстват на работното си място

- времева рамка на плаващото работно време – период, през който плаващото работно време може да се разпределя, т.е. това е най-ранният час, в който може да се започне работа и най-късният час, в който трябва да се приключи работа;

- гъвкава обедна почивка – определят се продължителността и времевият интервал, в който се ползва.

Компресираната работна седмица (fortnights) е форма на гъвкаво работно време, която е свързана с разпределението на седмичното работно време. Не е задължително прилагането ѝ да доведе до намаляване на общия брой часове или до увеличаването им. Основното тук е преразпределението на работното време в по-кратки и по-дълги блокове през седмицата.

Годишните часове са форма на гъвкаво работно време, при която основният принцип е, че работното време на всеки работник е определено на базата на брой часове, които трябва да се отработят като цяло за определен период (обикновено за една година), а не да се работи определен брой часове седмично, както е в традиционните системи на работно време.

⁶ <https://zbut-market.eu/>

⁷ <https://zbut-market.eu/category/zbut-informacia/rabotno-vreme/>

Времето за полагане на труд се определя за периода от цялата година, като надхвърлянето им може да се компенсира по определен начин (например, чрез допълнително заплащане, допълнителен отпуск и т.н.)

– **Гъвкаво работно място** е условие на труд, което дава възможност на служителите да работят от вкъщи или от алтернативно работно място.

– **Гъвкава кариера** е условие на труд, което позволява на служителите да редуват периоди на работа и периоди на отсъствие, с оглед различни интереси/отговорности.⁸

Работното време с променливи граници може да бъде въведено в предприятията, в които организацията на труда позволява това. Работникът не може сам да определи, че започва да използва променливо работно време. Решението за въвеждането на този режим в предприятието е от изключителната компетентност на работодателя. Едва след като работодателят въведе този модел и разпише основните правила в правилника за вътрешния трудов ред, служителите могат да се ползват от него. Работодателят има право да въведе допълнителни ограничения за променливото работно време, като например – от него да могат да се ползват само някои отдели или даже само някои служители (стига това да не води до дискриминация). Няма пречка работодателят да определи повече от един период на задължително присъствие, например – от 10 до 11 и от 13 до 16 часа. Работният ден може да бъде разделен на две или три части. Броят на прекъсванията, без обедната почивка, не може да бъде повече от две за един работен ден и продължителността на всяко прекъсване не може да бъде по-малка от един час.⁹

3. Предимства и недостатъци на гъвкото работно време

Според редица изследвания и анкети направени сред активно работещи хора, гъвкавостта носи със себе си подобрения в здравето и благосъстоянието им. Интересен факт е, че възможността да определяш сам работните часове води до намаляването на отсъствията от работа и повишава удовлетворението на хората. В практиката у нас, се счита, че за да бъдат постигнати добри резултати на работното място е необходимо да има контрол на работното време на работници/служители, какъвто по трудно може да има при гъвкав режим на работа (Flexible). Официалната гъвкава работа включва договорна промяна, докато неформалната гъвкавост често се оставя на преценка на мениджъра. Това може да бъде фиксирано като т.нар хоум офис от време

на време или дори по-дълъг обяд, за да позволи на служителите да минат и през фитнес залата. В дигиталното ни ежедневие за компаниите става все по-трудно да задържат по-младите си служители в офиса. Лидерите на пазара на труда споделят, че това е страхотна възможност за тях да привлекат към екипите си млади хора, които искат по-голяма свобода. Гъвкавото работно време е по-удобно и за младите майки, които по една или друга причина планират да се върнат по-рано към работната среда. У нас тенденцията показва, че все повече жени с малки деца предпочитат да се върнат в офиса преди да им е свършило майчинството, като се възползват от плаващото работно време. Много студенти също се ориентират към „гъвкава“ работа, която им позволява да посещават лекции, като в същото време, трупат опит и имат собствени средства.

Например някои служители/работници са по-продуктивни рано сутрин или други късно вечер, същевременно с това, личните ангажименти също са предпоставка за разтягане на работния процес и с възможността да се работи с променливи граници, дава прекрасна възможност работника/служителя да съвместява своите лични задължения с тези на професионалните. До голяма степен сферата на дейност определя типа работно време на една организация/предприятие. В случай при работа на свободна практика или работа по договор, може да бъде предоставена възможността на служителя/работника да работи върху проект и да работи толкова часове, колкото е необходимо за да го завърши като му се дава възможност сам да зададе собствен график. Често сред изискванията на компаниите при гъвкаво работно време са минимален и максимален брой часове за деня или седмична база в зависимост от фирмената политика. Най-често срещаното днес е да имаме фиксирано работно време, разпределено в количества работни часове на ден. Следователно, когато говорим за гъвкав работен режим, имаме предвид обратното, тоест разпределението на тези часове по различен начин. Времето за влизане и излизане може да бъде в наше удобство, разбира се, в границите и да се съобразяваме с часовете, които ни отговарят. Същевременно, можем също да работим частично, като организираме тези часове по начин, адаптиран към работника. И накрая, можем да организираме часовете по години, вместо по седмица, в този случай ще трябва да се съобразим с часовете през годината. Съществуват не само положителни страни при гъвкавият режим на работа, но има и не малко недостатъци, които е добре да се знаят. (виж табл. 1)

⁸ <https://www.ipa.government.bg/>

⁹ <https://www.karieri.bg/news/>

ПРАВО

Таблица 1: Предимства и недостатъци на гъвкаво работно време

ГЪВКАВО РАБОТНО ВРЕМЕ

Предимства	Недостатъци
Гъвкавият работен график, позволява на работник/служителя да практикуват други професии, хобита, да повишат квалификациите си	Може да доведе до по-голяма разсеяност, лошо управление на времето, намален фокус на внимание и концентрация
Могат да поддържат баланс между професионалния и личния живот, да намалят стреса тъй като могат да разполагат с повече време	Могат да тръгват и идват в различни часове, което може да повлияе върху личностните им взаимоотношения с другите служители и да затрудни работата им в екип
В зависимост от графика им, могат да работят в удобни за тях часове	Повишени разходи за ползване на офис съображение и комунални услуги извън традиционното фиксирано работно време
Може да се избегнат неудобства с пътувания свързани с натоварен трафик или пик час	Гъвкавите работни графици, могат да създават допълнителна работа на административния персонал в случай, че не бъде използван специализиран софтуер за графици, който е добре да бъде интегриран със системата за контрол на достъпа, за да бъде по лесно проследим часът на идване и напускане на работното място
Може да бъде предимство за работодателите по отношение на наемане на персонал, задържане на служителите на работните им места, както и отсъствията от работа или закъснения	Може да изисква по-висок контрол от страна на ръководството и повишено внимание към качеството на работа на някои работници/служители

Източник: <https://geocon.bg/2018/05/31/fiksirano-ili-gavkavo-rabotno-vreme/>¹⁰

Именно защото, живеем в забързан ритъм и личният ни живот е все по-зает и динамичен, като повечето хора са посветени на работните си места, пет дни в седмицата, 8-часови работни смени, понякога и извънреден труд, типичният работен график на голяма част от българите днес, като същевременно с това се опитват да балансират между работа и личен живот. Ето защо се появи и нуждата от гъвкав режим на работа, който да промени представата за традиционната работна седмица. Не само условията, които създаде и пандемията през последните две години, но и бързо развиващата дигитализирана среда, технологиите, които успяха да наложат този вид работно време, което улесни не само работодателите, но и самите работници/служители да работят с гъвкави условия. Не са никак малко предимствата, които предлага новото работно време с променливи граници и това предразполага нови възможности и за работодатели и за работници да съвместяват хармонично своите професионални задължения със своите лични и семейни ангажименти и времето от което всеки един от нас се нуждае.¹¹ Откриваме още

¹⁰ <https://geocon.bg/2018/05/31/fiksirano-ili-gavkavo-rabotno-vreme/>

¹¹ <https://geocon.bg/2018/05/31/fiksirano-ili-gavkavo-rabotno-vreme/>

много предимства на плаващия график, като гъвкавост при посрещане на семейни нужди, лични задължения и отговорности. Избягва се ненужния стрес от времето за пътуване до работното място по време на пикове часове или силно натоварени трафици поради извършване на ремонтни участъци или пътно-транспортно произшествие, което за съжаление стана ежедневие и понякога отнемат часове и разбира се разходите за гориво, които не са за подценяване при създалата се обстановка в която живеем с висока инфлация, високи цени на горивата и т.н. Избягва се претоварването на работниците/служителите, като гъвкавостта предразполага работника/служителя да си вземат почивка без да понесат гнева на началника си. Други предимства, които гъвкавото работно време предоставя е в зависимост от изборния гъвкав работен режим, може да се оптимизират времето и разходите за гледане на деца.¹²

Като всяко работно време обаче, и този работен гъвкав режим крие и своите пасиви и това са работодателите, които имат все по-малко качествен контрол и надзор върху служителите /работниците си, които отсъстват от работното си място, като това може да доведе до не спазване на утвърдени фирмени политики.

¹² <https://bg.economy-pedia.com/11031235-flexible-working-hours-the-advantages-and-disadvantages>

Често не се прави разлика между времето на работа и това въщи. Появява се дисбаланс във взаимоотношенията между служители/ работници, т.е. усеща се липса на единност в екипа, а тя е изключително важна за всеки работодател за да бъде в синхрон и в работния процес и това най-често се откроява, когато отсъства един или няколко служители/работници на ежеседмичните оперативки и събрания. Със сигурност все повече специалисти търсят точно такава форма на работа и то особено в сферата на услугите. Тъй като, това е силен мотив за не само задържане на служителите, но им се дава възможност и свобода да подредят времето си по най-добрия за тях начин, същевременно ги прави и по-ефективни. Недостатък при някои обаче може би, би била организацията на работата в екип, тъй като хора с различна специализация се налага да се координират и работят заедно в конкретен период от време.

III. ОСНОВНИ КОНСТАТАЦИИ, ПРОБЛЕМИ И ПОЛИТИКИ

Подобряването на условията на труд е от решаващо значение за работниците и работодателите. Трябва да се вземат предвид множество различни аспекти на качеството на работните места. Качествените работни места дават възможност на хората да имат по-дълъг и по-добър трудов живот и допринасят за устойчивата работа и положителното равновесие между професионалния и личния живот. Условията на труд в ЕС като цяло се подобряват, въпреки че темпът на напредък е постепенен. Постигането на напредък не е толкова бързо за някои групи работници: то зависи от вида на трудовия договор, сектора и образователната степен. Съществуват множество начини за подобряване на условията на труд и качеството на работните места в ЕС. Правителствата определено изпълняват важна роля, като установяват рамката чрез регламентиране. При все това работниците и служителите, както и техните организации, също са важни участници. По отношение на много аспекти, свързани с качеството на работните места, промените се случват именно на работното място. Едва една пета от европейските дружества са открили как да съчетаят оптимално благосъстоянието на работното място и бизнес резултатите. Работните места с висока степен на инвестиции и участие доказваха, че водят до най-добрите резултати за работниците и работодателите, като стимулират ефективността и подобряват качеството на работните места чрез повишаване на автономността на служителите, улесняване на участието на служителите и насърчаване на ученето и обучението. Много хора изпитват затруднения при съчетаването на работни

и извънработни ангажменти, особено родителите и други лица, полагащи грижи. Макар че гъвкавите схеми на работа могат да помогнат за преодоляване на тези трудности, те пораждаят също някои проблеми. Дистанционната работа например предлага повече свобода да се избере кога и къде да се работи, но също може да доведе до по-дълго работно време при по-висока интензивност и да затрудни откъсването от работната атмосфера.¹³ Увеличаването на дистанционната работа по време на пандемията от COVID-19 подчерта размиването на границите между работата и личния живот. Много правителства и социални партньори обсъждат инициативи за „право на откъсване от работната атмосфера“, за да се предотврати излагането на голяма част от работниците на риск от физическо и емоционално изтощение. В бъдеще социалните партньори следва да се стремят да включат във всички правни рамки или споразумения разпоредби за работниците относно доброволния характер на дистанционната работа или пригодността на конкретни задачи за изпълнение от разстояние. Предоставянето на разяснения относно начина, по който работодателите могат да допринесат за покриване на разходите, свързани с работата от дома, както и гаранции за равностойно заплащане и достъп до обучение за работещите от разстояние, също ще бъдат от решаващо значение.¹⁴

Налице са четири тенденции за работното място през 2023 г., според Glassdoor и Indeed¹⁵

- Служителите искат гъвкаво работно време и гъвкави офис пространства;
- Гъвкавото работно време е норма за новите служители;
- Хибридно работещите хора имат нужда от пространства, които са гъвкави като тях: да са на разположение рано сутрин и късно вечер; да им предлагат пространства за почивка и достатъчно работни места за продуктивна работа между различните екипи.;
- Работодателите, които първи осъзнаят, че офис средата също трябва да претърпи трансформация и да предложат гъвкави решения на служителите си, със сигурност ще стимулират задържането, ангажираността и привличането на таланти в компанията.

¹³ Динков М. (2015) статия Връзка между условията на труд и производителността на персонала в организацията, Issue 4, pp.46-64,

¹⁴ <https://www.eurofound.europa.eu/bg/topic/working-conditions-and-sustainable-work>;

¹⁵ Красимирава Д. 4 тенденции за работното място през 2023, според Glassdoor и Indeed, https://www.karieri.bg/news/39975_4-tendencii-za-rabotnoto-myasto-prez-2023-sporied-glassd

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В условията на динамични промени и условия на труд, основна цел на всеки един работодател е да развива успешно своя бизнес и да бъде конкурентен, въпреки непрекъснатото променящата се среда. Работодателите трябва не само да се стремят да доставят стойностни продукти и услуги на пазара за да изпълнят мисията си като организация, но и да създадат работна сила, която е ефективна и производителна. Свидетели сме на бурно технологично развитие, в ход е глобализация на икономиката, политиката и информационните потоци. Всичко това води след себе си до разтърсващи социално-икономически, политически и законодателни промени и необходимост постоянно да се върви в крак с технологиите. На фона на тези на пръв поглед позитивни технологични, политически и социално-икономически промени, които уж правят живота по лесен, с по-добро качество, „скоростта на живот“ с всеки изминал ден се увеличава, както и уязвимостта на служителите към болести и разнообразни психични проблеми. Днес светът е изправен пред съдбоносна промяна, която ще засегне абсолютно всички сектори и нива на социално развитие. Все по-ускорено ще се наблюдават изменения в икономическите, политическите и социални системи.¹⁶ Обществата ни, държавите ни, наднационалните организации и корпорации ще трябва да се адаптират към промените, които ни очакват в близко и по-далечно бъдеще. Свидетели сме на това как за невероятно кратък период от време Covid-19 доведе до безпрецедентни промени в глобалните трудови практики. В почти всички държави, индустрии и сектори предприятия бяха принудени да се ориентират към модели за работа от дома буквално за една нощ и понастоящем, с премахването на ограниченията за промяна в условията на труд и гъвкав модел на работа.¹⁷

LITERATURE:

1. Димитров, Ал., Евгениев Ев., Кръстев, Ив., Колева-Стефанова, Д.(2019) Бъдеще на трудещите се или бъдеще на капитала. Анализи, статия „Цифровите технологии водят до реорганизация във всички сектори на икономиката, както и в общест-

¹⁶ Димитров, Ал., Евгениев Ев., Кръстев, Ив., Колева-Стефанова, Д.(2019) Бъдеще на трудещите се или бъдеще на капитала. Анализи, статия „Цифровите технологии водят до реорганизация във всички сектори на икономиката, както и в обществото като цяло. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/15810.pdf>

¹⁷ Парушева, Р., статия „Бъдещето на труда е хибридно“, достъпна на <https://new.siemens.com/bg/bg/za-kompaniyata/siemens-bulgaria-blog/new-normal/the-future-of-labor-is-hybrid.html>;

ството като цяло. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/15810.pdf>

2. Динков М. (2015) статия Връзка между условията на труд и производителността на персонала в организацията, Issue 4, pp.46-64,

3. Kahn, J. (1999). Occupational Psychiatry and the Employee Assistance Program. New York:

4. John Wiley & Sons, 141

5. Красимирава, Д. 4 тенденции за работното място през 2023, според Glassdoor и Indeed, https://www.karieri.bg/news/39975_4-tendencii-za-rabotno-myasto-prez-2023-spered-glassdoor-i-indeed

6. McKinsey. Преосмисляне на работата в цифровата ера, 2016 г. [Електронен ресурс] // URL: <https://www.mckinsey.com/business-functions/organization/our-insights/rethinking-work-in-the-digital-age>

7. Парушева, Р., статия „Бъдещето на труда е хибридно“ достъпна на <https://new.siemens.com/bg/bg/za-kompaniyata/siemens-bulgaria-blog/new-normal/the-future-of-labor-is-hybrid.html>;

8. Ширинкина, Е.В., Короленко, В.В. Развитие на човешките ресурси на етапа на развитие на цифровите технологии: семантичен анализ // Икономика: вчера, днес, утре. 2018. Т. 8. № 10А. стр. 279-287, стр.280

9. Ширинкина Елена Викторовна. Променящи се условия на труд и изисквания към служител в контекста на развитието на технологиите Industry 4.0 // Съвременна технология за управление. ISSN 2226-9339. – № 4 (90/1). Изкуство. № 90107. Дата на издаване: 30.12.2019 г. Достъпно на: <https://sovman.ru/article/90107/>

Интернет източници

1. <https://www.eurofound.europa.eu/bg/topic/working-conditions-and-sustainable-work>;

2. <https://geocon.bg/2018/05/31/fiksirano-ili-gavkavo-rabotno-vreme/>

3. <https://bg.economy-pedia.com/11031235-flexible-working-hours-the-advantages-and-disadvantages>

4. <https://www.karieri.bg/news/>

5. <https://www.ipa.government.bg/>

6. https://www.ipagovernment.bg/sites/default/files/analiz_na_dobri_praktiki_i_izgotvyane_na_predlozheni_ia_za_vvezhdane_na_gvkavi_usloviya_na_trud.pdf

7. <https://zbut-market.eu/category/zbut-informacia/rabotno-vreme/>

Contacts: д-р Даниела Маринова Петрова, гл.ас., Катедра "Социални и правни науки" при ЕФ на ТУ-Варна, ул. Студентска № 1, 206 НУК, Република България, тел: +359888-353-656, e-mail: daniela088@abv.bg

**ПРАВАТА НА РОДИТЕЛЯ, КОМУТО НЕ СА
ПРЕДОСТАВЕНИ РОДИТЕЛСКИТЕ ПРАВА**

гл. ас. д-р МАРИЯ П. ПЕТРОВА
*Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“
Юридически факултет*

THE RIGHTS OF THE PARENT WHO IS NOT PARENTAL RIGHTS GRANTED

Ch. Assistant Professor MARIA P. PETROVA, Ph.D.
*Varna Free University „Chernorizets Hrabar“
Faculty of Law*

Резюме: Според българското законодателство двамата родители притежават равни права и задължения по отношение на ненавършилите пълнолетие техни деца. Само в случай на раздяла или развод законодателят е предвидил предоставяне на упражняването на родителските права на единия от родителите, който основно да живее с детето, да се грижи за него и да го възпитава, при което обаче другият родител не е нито ограничен, нито лишен от родителски права, освен ако има влязъл в сила съдебен акт, по силата на който да е постановено такова ограничение или лишаване. Въпреки това, в практиката изобилстват случаите на неправомерно „ограничаване“ или „лишаване“ от родителски права по отношение на родителя, комуто не са предоставени родителските права по съдебен ред. Предмет на изследването са именно такива случаи, които, според автора, представляват злоупотреба с права от страна на другия родител, който осуетява, ограничава или даже забранява контактите между детето с оцетения родител. Акцентът обаче се поставя върху нарушените права и интереси на детето, а не върху „ограничения“/„лишения“ родител.

Ключови думи: дете, родител, родителски права, интереси на детето.

Увод

През последните десетилетия коренно се промени моделът на българското семейство. Наред с възможността то да съществува в и извън брака, се увеличи и броят на правните спорове не само между съпрузите по време на бракоразводните процеси по отношение на техните ненавършили пълнолетие деца, но също така и във все повече нарастващия брой на родителски спорове между небрачни партньори. Някои чисто обективни причини допринесоха за задълбочаване на проблемите по такива спорове, които надхвърлят типичните случаи на спорове от миналото.

Summary: According to Bulgarian legislation, both parents have equal rights and obligations regarding their minor children. Only in the case of separation or divorce, the legislator has provided for granting the exercise of parental rights to one of the parents, who mainly lives with the child, takes care of him and educates him, in which case, however, the other parent is neither limited nor deprived from parental rights, unless there is an effective judicial act by virtue of which such restriction or deprivation has been decreed. However, in practice, cases of unlawful „restriction“ or „deprivation“ of parental rights abound in relation to the parent who has not been granted parental rights by court order. The subject of the research are precisely such cases, which, according to the author, represent an abuse of rights by the other parent, who thwarts, limits or even prohibits contact between the child and the damaged parent. However, the focus is on the violated rights and interests of the child and not on the „restricted“/“deprived“ parent.

Key words: child, parent, parental rights, interests of the child.

Традиционно, допреди около тридесет години, при развод, децата се „присъждаха“ на майката и оставаха да живеят с нея в семейното жилище на съпрузите, най-често до навършване на пълнолетието им. Сякаш цялото общество приемаше за нормално след развода децата да „остават“ при майката, а бащите не проявяваха особен интерес да претендират родителските права.

В днешно време обаче се забелязва тенденцията децата да растат в условията на деградиране на семейните отношения, на родителски спорове за тях, които се превръщат във войни между родителите, които преди, по време и след съдебните производства ескалират до такава степен, че се загубва

реалната представа за това кой какви права има и как да ги реализира. Така, значителна част от децата (вече няколко поколения деца) нямат нормално детство, те са жертва на вечните спорове между родителите им, които, уви, ги използват като оръжие един срещу друг.

Резултатът е еднозначен: възпитание и изграждане на грешен модел на междуличностни и междуполови отношения, грешен модел на отношенията в семейството (в тесния и широкия смисъл на това понятие, включително – грешен модел на отношенията между родителите в семейството, между децата и родителите, между братята и сестрите, между бабите и дядовците и внуците, между децата и останалите най-близки роднини и т.н.). При това няма значение дали децата са брачни или извънбрачни (но с установен произход), или осиновени. Когато става въпрос за раздяла между техните родители (включително осиновители), всички те попадат в едно и също положение: с редки изключения – във водовъртежа на една никому ненужна война с много тежки психологически, социални, икономически, правни и др. неблагоприятни последици.

Изложение

1. Правна уредба

Родителските права и задължения са уредени в българското законодателство преди всичко в Конституцията на Република България (КРБ)¹, в Семейния кодекс (СК)², в Закона за закрила на детето (ЗЗДет)³, както и в редица други нормативни актове на вътрешното и международното право и правото на Европейския съюз⁴.

¹ В сила от 13 юли 1991 г. Обн. ДВ, бр. 56 от 13 юли 1991 г., с посл. изм. и доп. ДВ, бр. 100 от 18 декември 2015 г.

² В сила от 1 октомври 2009 г. Обн. ДВ, бр. 47 от 23 юни 2009 г., с посл. изм. и доп. ДВ, бр. 103 от 4 декември 2020 г.

³ В сила от 25 юли 2003 г. Приет с ПМС № 153 от 14 юли 2003 г., обн. ДВ, бр. 66 от 25 юли 2003 г., с посл. изм. и доп. ДВ, бр. 2 от 8 януари 2021 г.

⁴ Преди всичко в Конвенцията за правата на детето (Приета от ОС на ООН на 20 ноември 1989 г. Ратифицирана с решение на ВНС от 11 април 1991 г. – ДВ, бр. 32 от 23 април 1991 г., обн. ДВ, бр. 55 от 12 юли 1991 г., в сила от 3 юли 1991 г.). А също така в: Европейската конвенция за признаване и изпълнение на решения за упражняване на родителски права и възстановяване упражняването на родителските права (Обн., ДВ, бр. 104 от 28 ноември 2003 г.); Наредба № 11 от 16 август 2006 г. на министъра на правосъдието за дейността на Централния орган по Хагската конвенция за гражданските аспекти на международното отвлечение на деца (Ратифицирана със закон, приет от 39-то НС на 21 февруари 2003 г. – ДВ, бр. 20 от 4 март 2003 г. Издадена от Министерството на правосъдието, обн., ДВ, бр. 82 от 16 септември 2003 г., в сила от 1 август 2003 г.); Европейската конвенция за признаване и

Основните правила, залегнали в КРБ, предвиждат, че „Отглеждането и възпитанието на децата до пълнолетието им е право и задължение на техните родители и се подпомага от държавата.“ (чл. 47, ал. 1 от КРБ), „Децата, родени извън брака, имат равни права с родените в брака.“ (чл. 47, ал. 3 от КРБ), „Условията и редът за ограничаване или отнемане на родителските права се определят със закон.“ (чл. 47, ал. 5 от КРБ).

В синхрон с тези принципни положения са и останалите международни, европейски, както и вътрешни законови и подзаконови текстове.

Според Глава девета от СК, озаглавена „Отношения между родители и деца“, „Носител на родителски права и задължения по отношение на ненавършилите пълнолетието деца е всеки родител.“ (чл. 122, ал. 1 от СК), при това „Родителите имат равни права и задължения, независимо дали са в брак.“ (чл. 122, ал. 2 от СК), „Родителските права и задължения се упражняват в интерес на детето от двамата родители заедно и поотделно.“ (съгласно чл. 123, ал. 1, изр. 1 от СК) „по общо съгласие“ (съгласно чл. 123, ал. 2, изр. 1 от СК), или като се споразумеят (по реда на чл. 127, ал. 1 от СК, когато не са в брак, или по чл. 59, ал. 1 от СК, когато са в брак – при развод или унищожаване на брака, респективно – по арг. от чл. 70, във вр. с чл. 68 и чл. 69, във вр. с чл. 59 от СК, при установен произход по исков ред). При непълното осиновяване, нормата на чл. 102, ал. 1, изр. 2 от СК предвижда, че „Родителските права и задължения преминават върху осиновителя.“, каквото правило произтича и от текста на чл. 101 от СК при пълното осиновяване.

При всички случаи, при упражняването на родителските права, „Когато родителят е действал сам, той е длъжен да уведоми другия родител.“ (чл. 123, ал. 1, изр. 2 от СК).

Когато родителите имат разногласие и не могат да постигнат споразумение по въпросите, касаещи децата, спорът се решава от районния съд по постоянния адрес на ответника (при наличие на брак между родителите – по чл. 59, ал. 2 от СК, във вр. с

изпълнение на решения за упражняване на родителски права и възстановяване упражняването на родителските права (Ратифицирана със закон, приет от 39-то НС на 26 февруари 2003 г. – ДВ, бр. 21 от 7 март 2003 г. Издадена от Министерството на правосъдието, обн. ДВ, бр. 104 от 28 ноември 2003 г., в сила от 1 октомври 2003 г.); Хагската конвенция за компетентността, приложимото право, признаването, изпълнението и сътрудничеството във връзка с родителската отговорност и мерките за закрила на децата от 19 октомври 1996 г. (Обн. ДВ, бр. 15 от 16 февруари 2007 г.); Хартата на основните права на Европейския съюз (2016/С 202/02) и др.

чл. 103 и чл. 105 от ГПК⁵), съответно – по настоящия адрес на детето (при липса на брак между родителите – по чл. 127, ал. 2 от СК, във вр. с чл. 103 от ГПК), при което не е изключено родителите да се споразумеят и в хода на съдебното производство.

Винаги родителите могат да поискат от съда той да определи привременни мерки в интерес на детето (по реда на чл. 323 от ГПК) относно местоживеенето на детето, упражняването на родителските права, личните отношения на детето и издръжката му, след като поиска становище от дирекция „Социално подпомагане“ (по чл. 59, по чл. 127, ал. 3, изр. 1 от СК). Освен това *„съдът изслушва родителите, както и децата при условията на чл. 15 от Закона за закрила на детето“* и *„ако е уместно, изслушва и други лица“* (чл. 59, ал. 6, изр. 1 от СК), а когато са налице данни, че е налице родителско отчуждение, *„съдът изслушва вещи лице – психолог“* (чл. 59, ал. 6, изр. 2 от СК). Когато съдът постановява своите актове в частта относно въпросите, касаещи децата, той се произнася служебно, дори да не е сезиран за това (по реда на чл. 59, ал. 2; чл. 70, във вр. с чл. 68 и чл. 69 от СК).

Когато съществува спор между родителите и съдът предоставя упражняването на родителските права на единия родител, той е длъжен служебно да определи и режима на лични отношения между другия родител и детето, а привременни мерки – при поискване от родителя или от двамата родители. Дори в производствата за ограничаване и за лишаване от родителски права, по смисъла на чл. 134, т. 2 от СК, съдът определя *„мерките относно личните отношения между родителя и детето, като прилага съответно чл. 59, ал. 8“*.

Измежду международните и европейските актове по-значим е текстът на чл. 24, т. 3 от Хартата на основните права на Европейския съюз (2016/C 202/02), според който *„Всяко дете има право да поддържа редовно лични отношения и преки контакти с двамата си родители, освен когато това е против неговия интерес.“*

Разбира се, посочената правна уредба не е нито пълна, нито изчерпателна. Но тя дава основата, върху която може да се гради анализът по поставената тема: родителят, комуто не е предоставено упражняването на родителските права спрямо детето му, има право да общува с него, при това както при лични срещи, така и при помощта на съвременните технологии, включително и чрез видео– и аудио– връзки⁶.

⁵ Граждански процесуален кодекс. В сила от 1 март 2008 г. Обн. ДВ, бр. 59 от 20 юли 2007 г., с посл. изм. и доп. ДВ, бр. 102 от 23 декември 2022 г.

⁶ В този смисъл вж. Решение № 242 от 06.11.2019 г. по гр. д. № 3700 / 2018 г. на Върховен касационен съд, 4-то гр. отде-

2. Съдебната практика

Съдебната практика, особено задължителната (тълкувателните решения на Върховния касационен съд и на Върховния административен съд, както и постановленията на Пленума на бившия Върховен съд, които не са загубили своята актуалност и сила), дават ясни тълкувания относно правата на родителя, комуто не е предоставено упражняването на родителските права, т. нар. „другия родител“.

Така, според Тълкувателно решение № 3 от 10.07.2017 г. по тълк. д. № 3/2015 г. на Върховния касационен съд, ОСГТК, *„Със съдебното решение, с което правото на упражняване на родителските права се предоставя на единия родител, другият не се лишава от тези права. Той остава техен титуляр, но не може да ги упражнява в пълен обем. Затова законът предоставя на този родител правото на лични отношения с детето, чрез което се осигурява възможността на родителя да поддържа лични контакти с детето и така да участва в отглеждането и възпитанието му.“*

Според редица съдебни актове, съобразявайки се с основния принцип на равенство между двамата родители, както и преди всичко с най-добрия интерес на детето, съдът е длъжен да съобрази отсъствието на родителски качества у единия или у двамата родители, *„за да определи съдържанието на мерките относно упражняването на родителските права, както и да определи при какви условия да се осъществяват личните отношения на детето с другия родител и в каква степен да бъдат разширени или ограничени“* (Решение № 60168 от 17.06.2021 г. по гр. д. № 1486/2020 г., на Върховния касационен съд, 4-то гр. отделение).

Съдът трябва да отчете наличието на синдрома на родителско отчуждение, което, синдромът на ро-

ление, според което *„При наличието на съвременните технологии, детето има възможност да осъществява контакти с родителя, с който не живее постоянно и чрез телефонна и видеовръзка, което спомага за още по-пълноценното им общуване.“*; Решение № 242 от 06.11.2019 г. по гр. д. № 3700 / 2018 г. на Върховен касационен съд, 4-то гр. отделение: *„Времето, през което детето да осъществява аудио или видео комуникация с родителя, при когото не живее, трябва да бъде съобразено със свободното му време в рамките на дневния режим, определен от родителя, упражняващ родителските права.“* и Решение № 57 от 17.04.2019 г. по гр. д. № 1633/2018 г. на Върховен касационен съд, 3-то гр. отделение: *„Личните контакти между детето и родителя, който не упражнява родителските права трябва да са достатъчно и да са ефективни, така че да се поддържа между тях естествената емоционална връзка; детето да се чувства свободно, сигурно и закриляно от родителя си, а раздялата между родителите му да не е пречка за физическото му, умствено, нравствено и социално развитие.“*

дителското отчуждение „означава безкомпромисно обръщане на детето срещу единия от родителите и възприемането му като враг“, като приеме, че този синдром „пряко накърнява правата на детето да бъде отглеждано и възпитавано от двамата родители и да има лични отношения с всеки от тях“ (Решение № 102/ 27.06.2019 г. по гр. д. № 4210/2018 г., Върховния касационен съд, 3-то гр. отделение), а преценката за това да направи след изслушването на съдебно-психологическа експертиза (Решение № 60168 от 17.06.2021 г. по гр. д. № 1486 / 2020 г. на Върховния касационен съд, 4-то гр. отделение).

Изключително точно е предписанието на върховната ни съдебна инстанция относно *„неосъзнаването от родителя на вредните последици за детето от родителското отчуждение, несъдействието или активното противопоставяне срещу мерките за преодоляване на този психологичен проблем и отсъствието на готовност за продължаване на работата за преодоляването му“*, за които съдът прави извод, че те са „показателни за отсъствието на родителски и възпитателски качества у съответния родител“. (Решение № 60168 от 17.06.2021 г. по гр. д. № 1486/2020 г. на Върховния касационен съд, 4-то гр. отделение).

Дори, когато са налице *„опити децата да бъдат взети“*, като *„другият родител бъде поставен в ситуация (емоционална, финансова, институционална), при която да няма възможност да се грижи лично за тях, налице са не само дефицити в личностно отношение, но и такива в родителско качество“*. (Решение № 98 от 24.08.2020 г. по гр. д. № 4394 / 2019 г. на Върховен касационен съд, 4-то гр. отделение).

3. Проблемът

При решаването на родителски спорове основният проблем се корени в неразбирането и неосъзнаването на нанасяната от единия, а в нередки случаи и от двамата родители на невъзвратимата вреда на децата. Последиците от неразбирателството между родителите оставя трайна следа в съзнанието на детето, при всички случаи то е емоционално зависимо от родителите си и затова и емоционално обременено, то е въввлечено в един конфликт без вина, но с изключително неблагоприятни последици за него.

Потърпевш обаче е и „другият родител“ – този, комуто съдът е определил режим на лични отношения с детето/децата му. Защо? Защото родителят, който пряко упражнява родителските права, превишава правата си, когато, опитвайки се да контролира, осуетява, препятства, не съдейства,

настройва децата или въобще прекратява всякакви отношения между тях и другия им родител. В такива случаи на децата се забранява да контактуват с другия си родител дори по телефона или чрез други телекомуникационни връзки; при среща с него те непрекъснато са контролирани (обикновено чрез постоянни телефонни обаждания), което препятства или осуетява нормалния контакт – детето в такава ситуация изпада в конфликт на лоялност: то не желае да обиди или разочарова родителя, при когото живее, а в същото време не може да се отпусне да контактува нормално с родителя, при когото е на свиждане.

Стига се включително до „сделки“, в които се въвличат децата: „Ако ти дойдеш при мен, сестра ти ще отиде при баща ти“, което далеч не е възпитателно и което, безспорно, създава крайно погрешен модел на поведение. Или: „Ще ти дам да видиш детето, когато съдът се произнесе“...

От адвокатската си практика мога да посоча още много (меко казано) неприятни случаи, включително на въвличане на дете в инсцениране на домашно насилие, при което родителят изгражда сценарий и принуждава детето да се обади на телефон 112, като се разплаче и съобщи, че другият родител, при когото е на среща, го малтретира. И много други сценарии от рода на *„Аз нямам нищо против детето да общува с другия си родител, но самото дете не желае“* с допълнението *„Аз никога не му говоря против майка му/баща му“*. Извадени от контекста, тези реплики може би звучат нелепо и могат да предизвикат обратна реакция – ако детето действително не желае (но ако е достатъчно голямо, за да прави самостоятелни избори) или ако са налице сериозни причини, поради които не е желателно детето да контактува с другия родител (когато например той застрашава живота или здравето на детето например)...

Мога да спомена и класическата формула на отчуждение на едно дете от „другия родител“ – чрез забрана, препятствие, осуетяване на контактите, след което съдът, и да иска, не може да определи упражняване на родителски права, нито да постанови адекватен режим на лични отношения между детето и лишения или ограничения (но не по съдебен ред, а от другия родител) да контактува с детето си. Получава се омагьосан кръг. И така – докато детето може да изрази лична воля, която да е значима за съда, но когато то вече няма да има нужда от такова произнасяне, защото ще е достатъчно голямо, а лишаваният/ограничаваният родител няма да е вече нито настойник на детето си, нито ще разполага с попечителски функции спрямо него.

Тук е моментът да се обърне внимание именно на емоционалната зависимост на едно (има предвид най-вече малко) дете от авторитета на родителя, който се опитва да го манипулира, само защото воюва с другия родител, без дори да осъзнава какво всъщност причинява на детето си и как по-точно го възпитава. И на ролята преди всичко на съда – да направи задълбочен анализ, преди да постанови своя съдебен акт.

4. Тенденции и изводи

Очаква се в България да бъде въведено по законодателен ред т. нар. споделено родителство. Възможно е по този начин да се преодолеят редица проблеми в отношенията между самите родители, както и между всеки от родителите и децата им. Или кризата в отношенията помежду им да се задълбочи още повече. Времето и съдебната практика ще покажат това.

Към настоящия момент обаче поколения деца на практика са лишени от единия си родител – този, комуто не са предоставени родителските права.

Литература:

1. **Борисов, Атанас.** Изменение на мерките относно упражняването на родителските права. *Общ. възп.*, 1976, № 6, с. 18 – 23.
2. **Григорова, Силияна.** Актуални проблеми на отношенията „родители-деца“ според новия Семейен кодекс. // *Адвокатски преглед*. 10-11/2010.
3. **Ненова, Лиляна.** Принципът на равнопоставеността в семейните отношения – Год. СУ, Юрид. фак., 59, 1968, № 1, с. 149 – 168. Рез. рус., фр.
4. **Попов, Любомир.** За по-съвършена правна уредба на семейните отношения. – *Прав. мисъл*, 1985, № 1, с. 53-57.
5. **Станева, Анна Х.** Правна същност на родителските права и задължения. – *Прав. мисъл*, 1984, № 6, с. 95 – 100.
6. **Станева, Анна.** Представителни и попечителски функции на родителите. С., Унив. изд., Св. Кл. Охридски, 1992. 104 с.

7. **Цанкова, Ц.** Участие на децата в съдебни и административни производства по чл. 15 на Закона за закрила на детето, Юбилеен сборник в чест на проф. Ж. Сталев, Сиби, 2005, с. 447-458.

8. **Шопов, Ангел Йорданов, Велина Тодорова и Григор Григоров.** Семейните отношения в променяния се свят: Правни, социологически и икономически измерения. София: Сиби, 2014.

9. **Янкулова, Радослава.** Правата на децата и мястото им в българския конституционен модел. *Sun*, 19 February, 2017. <https://www.challengingthelaw.com/semeyno-i-nasledstveno-pravo/prava-na-deteto-konstitucionen-model/>.

10. **Банникова, О. Ю.** Защита прав и интересов несовершеннолетних родителями // *Вестник магистратуры*. 2014. №12-3 (39). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zaschita-prav-i-interesov-nesovershennoletnih-roditelyami>.

11. **Краснова, Т. В. и Алексеева, Е. В.** Отцы и дети: проблемы приобретения родительских прав мужчинами (на примере законодательства России). *Вестник Пермского университета. Юридические науки*, № 4 (34), 2016, с. 426-439.

12. **Максименко А. В., Архипенко, Д. А.** К вопросу об опеке и попечительстве над несовершеннолетними // *Вестник БелЮИ МВД России*. 2011. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-opeke-i-popechitelstve-nad-nesovershennoletnimi>.

13. **Максимович, Л.Б.** Материнство и отцовство: эволюция правового регулирования // *Семейное право России*. 2016. №4. С. 118–120.

14. **Торосян, Рима Андраниковна.** Равенство полов в сфере семейных правоотношений. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Экономика. Управление. Право*, vol. 18, № 3, 2018, с. 349-356.

Контакти: гл. ас. д-р Мария П. Петрова – тел. 0889307711, сл. тел. 052359627
служебен адрес: гр. Варна 9007, к.к. „Чайка“, ул. „Янко Славчев“ 84, каб. А-204

ОНТОЛОГИЯ И ФЕНОМЕНОЛОГИЯ НА НОРМИТЕ

Иво Стамболийски

ONTOLOGY AND PHENOMENOLOGY OF NORMS

Ivo Stamboliyski

Резюме: Статията разглежда онтологичните и гносеологичните характеристики на нормата. Предложена е типология на нормите за човешката дейност

Ключови думи: норма, ценности, аксиология

Abstract: The paper examines the ontological and gnoseological features of norm. A typology of norms is suggested on the human activity

Key words: Norm, values, axiology

Идеята да се създаде една обща теория на нормите, като една отделна научна дисциплина е привлекателна, но трудно осъществима. Тази обща теория на нормите, да я наречем „нормология“ би била възможна, но засега неосъществима, защото теорията на нормите е „конгломерат от общи изследвания над нормите“ (2, с. 13), доколкото обединява усилията на философи, логици, информатици, етици, юристи, социолози, етнографи и др. изследователи и специалисти в различни области.

В множество енциклопедични речници и справочници дефинирането на понятието „норма“ идва от лат. *norma* и се свързва с „правило, образец, ръководно начало“. Нормите изразяват това, което съществува или трябва да съществува във всички случаи без изключение, в противоположност на *закона*, който показва за съществуващото и ставащото и *правилото*, което може да бъде изпълнено, но може и да не бъде изпълнено.

Има различни подходи при определянето на нормите. Ще посочим поне два, които характеризират предимно естественонаучния и хуманитарния подход.

Първо, нормата е разбрана като „установена средна величина на нещо“, характеризираща някаква масова съвкупност от случайни събития. Този подход ще го наречем „*статистически-адаптивен подход*“. Тук става дума за установяване на някакво състояние на даден обект, като съществува описание на негови различни характеристики, при наличието на които той е в „норма“. Това води до разграничаването на дихотомията „норма-аномалия“ и „норма-патология“. Най-често използването на това значение е в теорията на вероятностите и математическата статистика. Същото е използвано в психологията и психиатрията. За специалистите, които се занимават с изследвания в рамките на дадените дисциплини, най-разпространеното е

разбирането на нормата, от една страна като нещо средно, неразличаващо се от основната маса, а от друга – като най-приспособеното, адаптирано към средата, в която съществува.

Второ, нормата се разбира като „установен ред, обичай“. Този подход очертава социалните норми. Тук става въпрос за едно общо правило, което трябва да се следва при всички случаи, това е образец, стандарт. Акцентът е поставен върху дължимото. Нормата не е онова, което съществува, а онова, което трябва да бъде. Съвсем естествено това разбиране се свързва с нравствените и правните норми. Става дума за действията и поведението на хората, които са регламентирани в обществото. Това е и най-популярното разбиране за нормите – в този смисъл нормата е общопризнато и узаконено в определена социална среда правило за поведение на хората в обществото. Норми съществуват там, където има човешки потребности и съответно – цели. Всичко, което е свързано с реализацията на смисъла на човешкия живот е включено в нормативните системи. Интересът към социалните норми дава възможност на правото и етиката да очертаят най-важните приложения на нормите (3, с. 21, с. 43; 5, с. 11-26; 7, с. 76-82). В природата, която не е включена в човешката дейност, няма норми. Затова и казваме, че нормата „обозначава границите, мярката на трансформации, в които човешката дейност, поведение и общуване съхраняват своите качества и функции“ (4, 472). Може да се каже, че „всяко едно съзнателно човешко действие е, по един или друг начин, нормативно определено“ (2, с. 5). Светът на нормите е създаден от човека, това са предписания за поведение, приети чрез общо съгласие, или на основата на определен авторитет (6, с. 161). Социалните норми са определени стандарти за поведение, фиксиращи границите между допустимо и недопустимо, приемливо и забранено, дължимо и недължимо.

Нормите възникват от традициите и обичаите в архаичните общества. Тъй като традициите са доминиращият регулатив в тези общества, в определен аспект на своето функциониране традицията може да се разглежда и като особен тип норма. Разликата между двете е в това, че традициите регулират „отвътре“ процесите на човешката жизнена дейност, докато нормите имат относително регулативен принцип „отвън“. Нормите някак изкуствено се конституират, докато традициите имат естествено-исторически характер. Ако традициите имат своята „самодостатъчност“, автономност, то нормите имат легитимация чрез специални институции (1, 711).

Трябва да подчертаем, че нормата се отличава от всеки реален предмет, който я възплащава, или носи в себе си. По същия начин нормата се отличава и от фиксирането ѝ в нормативно изказване, юридически закон, или граматическо правило. Както обекта, който служи за еталон, така и нормативното изказване в най-добрия случай съответстват на нормата, но не са самата норма. Това ни дава право да твърдим, че нормата е свързана с битието на мисълта, чрез реализацията ѝ, при постигането на човешките цели. Нормата е мисъл, проект, който може да се реализира или се е реализирал в перспективите на човешката целеполагаща дейност.

Нормата задава границите на количествените изменения на обектите, в които тези обекти съхраняват своето качество, а именно – да служи като средство за постигането на определена цел. В този смисъл нормата е частен случай на мярата, може да бъде наречена интервал, в който предметът, изменяйки се количествено, съхранява своето качество. Понякога границите на нормата и мярата съвпадат.

В историята на човечеството се е изработила и специфична характеристика на нормата. Различаваме ниска граница на нормата (*minimum*), висока граница (*maximum*), както и „златна среда“ между тях (*optimum*). Оптималното средство за постигането на поставената цел наричаме идеално. Има множество норми, особено в сферата на социалното, които реализират едновременно всички по-горе изброени характеристики на нормата, например, известната заповед: „Не убивай!“. При нея минимум, максимум и оптимум се сливат, идеал и норма стават неразличими.

Във всички видове дейности на обществото нормата има ключова роля и значение. В ежедневния език често употребяваме думата „нормален“ за обозначаването на типичния, т.е. най-разпространения обект, който може и да не съвпада със средностатистическия. Това е характерно за определени етнически, народопсихологически и други

характеристики, които дават определено познание по-скоро за съществуващото, отколкото за желаното. Тук границите на нормата само в най-общ случай се задават единствено от целеполагащата дейност. Нормите се задават от практическата дейност на хората и затова умозрителни критерии за границите на нормите няма.

Нормите направляват посоката на развитие на социалния живот, това ги прави достатъчно сложни – и като поява, и като строеж и функциониране. Съдържанието на нормите – това са значенията, смисълът на присъстващите в тях императиви. Може да различаваме външни и вътрешни форми на проява на нормите. Външната форма – това е словесното, звуковото или текстовото изображение на нормата. Вътрешната форма – това е образът на нормата, очертан в човешкото съзнание – индивидуално или масово. Вътрешната форма може и да не съвпада с онова, което е очевидно за ежедневното, традиционното мислене, може да бъде излизащо извън неговите предели – към свръхсетивното, към абсолютните ценности и смисъл. Това се дължи и на жизнеспособността на нормите, тяхната историческа перспектива. Нормата, чрез своята вътрешна форма създава широки метафизически предпоставки за нейното тълкуване и разбиране, за разнообразни интерпретации, разделени от протяжността на социалното пространство и историческото време.

В зависимост от конкретния социален и културен контекст, в който нормата съществува, нейната външна форма може да има вид на религиозна заповед, нравствено предписание, юридически закон, идеологическа доктрина и т.н. – без да се променя вътрешната форма, допускайки всички тези метаморфози и разнообразни еволюции в пространството и във времето.

Нормите установяват външните ограничения за човешката свобода, като не позволяват тя да се превърне в своенравие и своеволие. Заедно с това, показвайки формалните граници на свободата, някои от нормите (на правото и на морала) предоставят на човека възможността да действа в тези очертани граници по свое собствено усмотрение. Така например, ако правните норми фиксират за всички хора правото на живот и свобода, то тези норми не регламентират за какво всеки човек да използва своя живот и своята свобода. Социалните норми създават укрепването на обществения организъм, като подредеността на този обществен организъм влияе за осъществяването на разнообразните възможности на отделните индивиди и тяхната личностна реализация. Тази взаимообусловеност смекчава присъщата на нормите принудителност и

дава възможност за проява на вътрешната и външна свобода.

Много важна роля за функционирането на нормите е *конвенционалността*. При цялата ѝ външно изявена авторитарност, нормата е способна да се опира на договорни основания. Субектите реализират нейните изисквания, признавайки нейната висша целесъобразност, или трезво и прагматично преценяват дадената житейска ситуация. Така се обезпечават стабилността на обществената система, обществения ред, предотвратяват се деструктивните тенденции, опасната вътрешновидова агресия, насочена срещу себеподобните.

Най-известната област на прилагането на нормата – това е *диагнозата*. Диагнозата е познание, което удостоверява дали даден обект се намира в границите на нормата. Именно тази задача решават социалната, медицинската, техническата и др. видове диагнози. Съответно чрез диагнозата обектите се делят на два вида – годни или негодни. Например, медицинската норма има за цел да установи състоянието на здравето на отделния човек, като тук се говори за три вида норми: средностатистическа, динамическа и необходима. Първата не съответства на нито един реален човек, характеризира абстрактен индивид. Тя е пределно обща характеристика за различаването на състоянията на здраве и заболяване, или предразположеност към заболяване. Втората характеризира състоянията на колебания, амплитудите, в рамките на които е здравето на даден човек. Третата има предимно прогностични функции и изразява възможността да се изчисли в някакъв времеви период промяната на здравния статус (8, с.230-232).

В периоди на сложни исторически събития, когато обществото изпитва сериозни затруднения – икономически, политически, културни религиозни и др. – нормите предпазват обществото от разпад и регрес. Те не позволяват социалните и духовните способности на хората да се „разтворят“ и правят възможно насочването на човешката енергия към решаване на проблемите, стоящи пред обществото.

Има различни опити за класифициране на нормите, за създаването на една единна нормативна система. Най-често това става чрез избран критерий за класификация. В качеството им на абстрактни предписания, изразени в устна или писмена форма нормите се разделят на норми-забрани и норми-изисквания. И едните и другите са насочени

към позитивното, съзидателно начало в човешката дейност. Може да говорим и за цялостен нормативен комплекс, защото всички социокултурни норми от религиозен, етически и правен характер са свързани генетически и функционално и изразяват целесъобразност, императивност, общозадължителност, унифицираност. Този нормативен комплекс можем да оприличим с пирамида. В нейната основа се намират най-древните „*първонорми*“ – *табута*, които формулират забраните за човекоядство, забрана за убийство на кръвни роднини и забрана за инцест. Над тях се надгражда системата на *религиозните норми*, които извеждат абсолютния авторитет на Бога и избавят индивидуалното съзнание от трудностите при избора. На следващото ниво – това са *нравствените норми*, които провъзгласяват, че човек е цел на самия себе си и трябва да отстоява своята духовна автономия и интересите на общността, към която принадлежи. На върха на пирамидата са *правните норми*, които юридически оформят цялата съвкупност от споменатите по-рано норми и ги представят в рационализирани предписания. В нормите на правото, в тяхните хипотези, диспозиции и санкции присъства „в смет вид“ цялото ценностно-нормативно съдържание на „нормативната пирамида“.

ЛИТЕРАТУРА:

1. **Абушенко, В.Л. (2001)** Норма.// Всемирная энциклопедия философии. XX век. Москва, Минск, „Современный литератор“
2. **Бузов, В. (2006)** Светът на нормите, Враца, ИК „Одри“
3. **Неновски, Н. (1983)** Право и ценности, София, БАН
4. **Новейший философский словарь (1999)** Минск, Изд. „Скакун, В.М.“
5. **Сталев, Ж. (2007)** Нормативната сила на фактическото. София, „Фенея“
6. **Стамболийски, И. (2011)** Норма и нормативен свят.// Морски научен форум.Том5. Филологии. Обществознание. Варна, ВВМУ“Н. Вапцаров“
7. **Ташев, Р. (2001)** Теория на тълкуването София, „Сиби“
8. **Человек. Философско-энциклопедический словарь (2000).** Москва, „Наука“

ДРЕВНОКИТАЙСКИЯТ ЛЕГИЗЪМ:
РЕГУЛАТИВНИ МЕТАМОРФОЗИ ОТ ЕТИКАТА КЪМ ПРАВОТО

Ивайло Лазаров

THE PHILOSOPHICAL DOCTRINE OF LEGISM IN ANCIENT CHINA:
REGULATIVE METAMORPHOSES FROM ETHICS TOWARDS LAW

Ivaylo Lazarov

Резюме: Статията представя основните специфики на възгледите на древнокитайската философска школа на легализма и нейното място в системата на философското мислене на онова далечно време. Тематично той е насочен към причините и следствията от антирефлексивния философски уклон, опитвайки се радикално да замени все по-слабия императив на моралното съзнание с крайния формализъм на пряката правна принуда. Забелязва се как легализмът по безпрецедентен начин изгражда своята оригинална теория за управлението и човешкия живот и се основава изцяло на външни, механични, точни и независими принципи на индивидуалната човешка воля. В недрата на легализма кристализира концепция за идеалния бездушен бюрократ, който се оказва исторически прототип на съвременната бюрократична менажерия на Макс Вебер.

Ключови думи: философия на Древен Китай, школа на легалистите, традиционна етика, правна принуда, законово управление, идеален бюрократ, военна държава

Abstract: The article presents the main specifics of the views of the ancient Chinese philosophical school of Legalism and its location in the system of philosophical thinking of that distant time. Thematically, it is focused on the causes and consequences of the anti-reflexive philosophical bias, trying to radically replace the increasingly weak imperative of moral consciousness with the extreme formalism of direct legal coercion. It is noticeable how Legalism, in an unprecedented way, building its original theory of government and human life, and based entirely on external, mechanical, precise and independent principles of individual human will. In the bowels of legalism crystallized a concept of the ideal soulless bureaucrat, turning out to be the historical prototype of the Max Weber's modern bureaucratic menagerie.

Key words: Ancient China philosophy, the school of legalists, traditional ethics, law coercion, law governance, ideal bureaucrat, military state

В древнокитайската философия се формират шест школи, основани на местната традиция. Епохата *Джанго*, известна като „период на сражаващите се царства“ (475-221 г. пр.н.е.), се приема като време на разцвет на философската мисъл в Древен Китай, откроявайки творчеството на множество мислители, направления и школи, определили хода на местната и древноизточната култура в цялост за много векове напред. Философските школи в китайската древност са наричани *дзя* (терминът, като повечето китайски думи, е многозначен и означава дом, семейство, род, фирма, магазин; в значението си на школа той указва обединение от хора, имащи обща идея и занимания). Разцветът на древнокитайската философия в рамките на множеството възникнали и развиващи се школи е известен с историческото си название *бай дзя джън мин* и означава „Съперничеството на стоте школи“. В този случай числото „сто“ е условно и като хипербола означава „много“. Относно идеите,

представителите и заниманията на школите съдим по множество артефактни източници: трактати на мъдреци от самите школи, критически текстове от представители на съперничаещи школи и съчинения на древнокитайски историци. Ето какво споделя историкът Бан Гу в своята хроника „История на династията Хан“, гл. 30 [вж. **Clark**, 2008]: „Всички философи достигат 189 на брой, техните съчинения обхващат 1434 глави... Въпреки че всяка от тях [школите – б.м., И.Л.] обяснявала света по свой тертип и те, по всичко изглежда, враждували идейно, както враждуват водата и огъня, но в същото време те си влияели и помагали силно една на друга; човеколюбие и дълг, почителност и хармония в различни текстове противопоставяли взаимно интерпретациите си, но заедно с това си оставали общи теми за размисъл на всички“. Сред „стоте школи“ имало няколко по-големи и известни, останали в съкровищницата на китайската философия и култура. Древният историк Съма Тан

в своя трактат „За шестте школи“ класифицира по определени признаци и дава характеристики на ученията им. Казаното от него, въпреки че е философски и фактологически оспоримо, представя интерес. По-късно неговият син Съма Дзян включва този трактат в като глава в своето велико произведение „Исторически хроники“ [вж. **Сыма Цянь**, 2015]. Съвременният руски историк на китайската философия Станислав Риков [вж. **Рыков**, 2016: 1.1.] оспорва предложените в древността класификации на Съма Тан и Лю Син, привеждайки аргументи в духа на това, че те не отразяват специфичния дух на самосъзнание на древнокитайските философи, а също и че отделни представителства и ключови термини фактически не принадлежат към или не са обвързани с школите, спрямо които са обявени. Според него трябва да се опитае да разберем цялата условност на отделянето на определени интерпретации на едни или други основни учения в школи. Най-сериозни основания за отделянето в школи при това положение имаме по отношение на т.нар. „книжовници“ (конфуцианците), моистите (последователите на Мо дзъ) и „спореците“ (древнокитайските софисти и диалектици). Всички останали мислители (вкл. и даоистите) определяли себе си прекалено свободно, неамбициозно и сравнително неформално, за да имаме твърдото основание да ги класифицираме в аспекта на самостоятелна школа. Независимо от експертните доводи, дължни сме да посочим шестте школи по реда, който най-често бива привеждан в повечето историко-философски източници:

1. Школа на книжовниците/конфуцианците (жу дзя);
2. Школа на дао (дао дзя);
3. Школа на Мо дзъ (мо дзя);
4. Школа на имената (мин дзя)
5. Школа на натурфилософите (ин-ян дзя);
6. Школа на легистите (фа дзя).

Историческите предпоставки, тласнали появата и утвърждаването на такова учение, каквото е древнокитайският легизъм, са няколко. Първо, административната разпокъсаност и нуждата от обединението на княжествата в силна имперска държава. Второ, кризата на доброто управление поради голямата отделеност на аристократичните елити от народа – от една страна, както и на мъдреците от обикновените хора – от друга. Трето, все по-задълбочаващото се и същевременно формализиращо се религиозиране на метафизиката, откъс-

ващо конкретното от абстрактното, профанното от сакралното, земното от небесното и предпоставящо все по-смели и радикални философски решения в полза на принизената страна пред възвисената. Четвърто, засилване на тежненията на етико-политическото пред трансцендентално-метафизическото в лоното на самата древнокитайска философска мисъл след Конфуций и произтичащият от това културен вакуум и дезориентацията относно т.нар. типични и свежи философски идеи. Везните все повече започват да клонят в полза на обективистичен мироглед, задълбочаващ отчуждението отначало в екзистенциален, а по-късно и в социален план. Това извиква особени (понякога драстични) форми на държавен и обществен контрол, вкл. и крайна формализация на релевантните теоретични и практически институции на принудата. Пето, криза в самата конфуцианска етическа платформа, съотнасяща се с древната традиция след появата на късното конфуцианство в лицето на Сюн дзъ, (моизма на) Мо дзъ и (антиморализма на) Ян дзъ. Между небесната воля и човешката философията все повече избират втората, а моистите налагат нещо като философска мода да не се сакрализират отношенията между управници и народ. [Срв. **Рыков**, 2012: 264-5]

По същество „легизмът – това е моизъм, доведен в своите интуиции до финален акорд. Той също отхвърля конфуцианско-моисткия морал и също конкретизира понятията на Мо дзъ за „ползено“ и „дължимо“, но по доста различен начин в сравнение с янгизма¹, и заема твърда продължавническа позиция. Силната държава (според легистите – б.м. И.Л.) е нужна за спасението на Поднебесната“ [**пак там**, 266]. Постоянно се спори философи ли са легистите, или по-скоро юристи законници. Внимателният историко-философски анализ налага мнението, че са нещо като секта на философи-законници. От една страна те се възползват от легитимните възможности за идейно-теоретична радикализация, допустима свободно именно в руслото на философията. От друга страна, силно формално и проетатистки ориентираният им теоретизъм поддържа режима

¹ Според възгледа на известния „свободномислещ“ древнокитайски философ Ян дзъ (414-360 г. пр.н.е.) [вж. **Рыков**, 2012: 86-104], първият китайски хедонист и „инициатор на метафизическата криза на китайската философия“ (според А.Ч. Грейм), държавата не е институция, изискваща управление по свещената воля на Небето. Управлението съвсем не изисква държавнически привилегии. Повлиян от особеното тълкуване на някои даоистки идеи, Ян дзъ твърди, че „Поднебесната е достоен да управлява само онзи, който не вижда в нея никаква ценност“ [**пак там**, 266].

на антисубект(ив)но, респ. антитрансценденталистко насилие спрямо свободната мисъл, на свой ред нетърпяща каквито и да са догматично обвързани и законнически регламентации. Легизмът се разделя условно на: 1) *Протолегизъм* (изхождащ от времето преди Лао дзъ и Конфуций и черпещ идейната си платформа директно от прадревността/времената на Жълтия Император) с представители като Гуан Джун, Дзъ Чан и Дън Си; 2) *Ранен легизъм* (IV в. пр.н.е.), наричан още легизъм на действащите управители – с представители като Шън Дао, Шън Бухай и Шан Ян; 3) *Същински* (а в някои източници – късен) легизъм (III – II в. пр.н.е.) в лицето на най-известния представител на школата Хан Фъй дзъ (ок. 280-233 г. пр.н.е.) и Ли Съ. Най-задълбочено излагане на възгледите на легизма можем да намерим в достигнали до нас произведения, каквито са „Трактатът на учителя Шън“ *Шъндзъ*, *Шан джюан шу* („Книга на управителя на областта Шан“) и *Хан Фъй дзъ* („Трактат на учителя Хан Фъй“). Според С.Ю. Риков името на школата трябва да се превежда най-коректно като „Школа на законите“ (*фа дзя*) [вж. **Рыков, 2020**]. Всъщност, същият автор привежда аргументи, че за твърда школа с типичните за жуисти (конфуцианци) и моисти характеристики на самостоятелно структурирана и типична за мястото и времето си философска институция, тук може да се говори по-скоро в напълно условен смисъл. **Субект на легистката философия не е човекът, а държавата.** Важни са не благо и ползата, а удържането на държавната власт на всяка цена. Шан Ян създава своеобразна „теория на желанията“, съсредоточавайки я върху народа като обект. Проучването на желанията трябва да установи какво хората харесват и какво ненавиждат. По онова време Мън дзъ (конфуцианец) и Джуан дзъ (даоист) представят свои теории за желанията на хората – според първия, трябва да се следват естествените желания на народа като критерий за правилното, човечно управление – оттук следва и определението за „добро“ като „допустимо желание“. Според втория, хората не знаят откъде идват и накъде отиват техните желания и емоционални състояния, понеже са обсебени от вещите, поради което и страдат. Шан Ян е убеден, че народът трябва да се концентрира върху едно нещо, а не да се разпилява. Това повишава силите му, а с разконцентриран народ не е възможна силна държава. Такава концентрация се поддържа чрез поддържането на ред в държавата. **Управителят има един начин да накара хората да се концентрират върху дължимото – да ги принуди да се**

страхуват от наказание тогава, когато се пресъпват законите. „Наказанията поражда сила, силата поражда могъщество, могъществото поражда страх, страхът поражда добродетел/благодат. Поради това – добродетелта произхожда от наказанието.“ По такъв начин легизмът – това е учение не относно целите, а по същество нов, революционен за времето си метод чрез съсредоточаването върху средствата на управлението, уповаващ на наложителния при ония условия преход от нравствени (пожелателни) към типично юридически (принудителни) императиви при опитите за управление на Поднебесната империя. Въпреки, че се обявяват против етическите принципи и методи на конфуцианците, легистите фактически черпят от един източник с Конфуций – и това е квазитрансценденталистският компромис, допуснат от Учителя Кун дзъ между чистите цели и средствата – в определена полза на средствата, **прерастващ при тях в напълно антирефлексивен уклон, радикално подменящ слабата императивност на моралното съзнание с крайния формализъм на директната правна принуда.** Фактически не е парадокс, че мотивите на легистите за заемане на такъв краен тип позиция са същите, каквито са и при конфуцианците, янгистите и моистите – да възстановят императивното влияние на добродетелта и благодатта (дъ), на дълга и ползата, а така също да подпомогнат хората в установяване на порядъчен живот в Поднебесната. Но специално в случая с легистите, пътят за постигане на това се оказва свършено друг. И тук следва интересната интерпретация на Станислав Риков относно легизма – за него „това не е жестока философия на държавата, както се опитват да я представят, а парадоксален начин да се изведе философска антропология в качеството ѝ на учение относно изпълнението на желанията на хората, ала чрез особения метод на противоположното, обратен движение – чрез онова, което хората ненавиждат. Разбира се, тази идея за преминаване на противоположностите една в друга при достигането до предел (когато ненавижданото поражда желаното и обратното) е повлияна от това, което ни предлага даоизмът“ [**пак там**]. Но подобна повлияност все пак не означава, че тълкуването е едно и също – напротив, поетичните опити на Лао дзъ и Джуан дзъ със сигурност са изглеждали за по-прагматично ориентираните легисти не просто източник на „модно“ терминологично влияние, но навярно и „тъмна метафизика“ (макар да не са такава), и софистицирана диалектика. [Срв. с **Добрев, 2017** и **Добрев, 2022**]

Важното за нас с оглед на темата е своеобразното историософско прозрение на легистите относно отминалостта на времената за управление чрез морал, съгласуван с всеобща воля – тази на Небето (като символ на все по-мнимото старо единство, предоставящо всичко на естественото изменение). Хората са непригодни за естествен закон, когато са оставени на желанията си, защото те са изгубили усета си чрез спонтанното Дао да ги регулират вътрешно. Затова „ония“ древни времена се сменят с „тия“, при които управлението е възможно вече само с насилваща воля отвън, а тя няма как да бъде всеобща (макар да продължава да прави всякакви церемониално-свещенически опити да се легитимира като такава) – тя е вече *власт на особеното*, чрез принудителната регулация на оня (компетентен, ала и циничен бюрократ), който би те накарал чрез страх да обуздаеш желанията си, да се подчиниш на регламентация, която ще знае как и ще може да ги ограничи в рамките на оптималната необходимост – и вече не изцяло с оглед на Небето и Човека, а в интерес на Държавата. Затова Шан Ян учи, че „*в древните векове хората обичали своите родственици и така се привързали към користта; в средните векове хората въздигали достойните и се радвали на човечността, а в последните времена хората започнали да ценят ония, които наистина са ценни, почитайки вече чиновниците*“ [цит. по **Рыков**, 2020]. Народът, разсъждава реформаторът Шан Ян, понастоящем е вече умен, хитър, красноречив, богат, ползващ се от добродетели и наслаждения. Какво означава това? Това означава, че народът е слаб, доколкото големият ум свидетелства за слаба сила и обратното, и този ум е користен, поради което да го очароваш с искреност, добродетелност и личен пример, както предлагат Конфуций и Менций (Кун дзъ и Мън дзъ), е вече твърде сложно. Щом народът е станал богат, той е ленив, понеже наслаждението и липсата на тревога пораждат отпуснатост и мързел. Народът се счита за достоен, а това означава, че той обича, издига и препоръчва своите представители. Всичко това довежда до положението, че ако подобен народ стане по-силен от държавната власт, държавата няма да остане силна, тъй като ще привлече към своето унищожение външни врагове. Но това е лошо и за народа, защото той самият ще бъде унищожен. Ето защо „добродетелното управление с помощта на достойните“ (каквото предлагат Конфуций и Мо дзъ) няма да изкорени „осемте порока“ на хората и ще се окаже неефективно. Поради което то трябва да бъде доведено

до своята противоположност – „да се управляват порочните с помощта на порочни“. Естествената добродетел е най-голямата опасност за управлението, считат легистите. Трябва да се намали до минимум влиянието на човешкия фактор върху управлението. Благородният мъж следва да бъде заменен с бездушния закон – в името на оцеляването на държавата и съхраняването на народа. С други думи, **легизмът, това е „безпрецедентен по своята експлицитност опит да бъде построена теория за държавното управление и човешкия живот почти изцяло на външни, механични, точни и независещи от човешката воля принципи**. Така се нивелира добрата и злата воля на човека (и по този начин фокусирането върху принудата на легализма измества на заден план морала – б. и подч. м.). Това и означава идеята за управление с помощта на порочните. Защото, в последна сметка, това е идея за управление с помощта на онова, с което разполагаме“ [**пак там**] при текущите обстоятелства, а те са окачествени от легистите като „неблагоприятни“. Твърде сходен е и духът на наблюденията на Бенджамин Шварц, за когото легистите „представляват логичното развитие на социално-инженерния менталитет. Основната тенденция в това учение е да отрича всякаква духовна и етична вътрешно присъща нагласа и да предлага модел на човека като същество, напълно манипулируемо в рамките на болката и удоволствието. Основната цел и на това учение е да се установи ефективен и стабилен социално-политически ред, но тук ударението е напълно изместено от моралното влияние върху политическата технология. Отделно от настояването на легалистите (така цитираният автор нарича легистите – б.м.) за ясно формулиран и драконовски наказателен кодекс (както и система от награди), те развиват концепция за бюрократично управление, което в рудиментарен вид може да се каже, че отговаря на вебериянската идея за ефективна бюрокрация – специфичност на функциите, неперсоналност, издигане и сваляне по стълбата на ранговете, основано на постижения“ [**Шварц**, 2009]. Впрочем „в Китай – продължава Шварц – идеята, че управлението на големи по територия държави не е въпрос на морално влияние, а на технически умения, е по-стара от школата на легалистите, тя е най-вероятно дори предконфуцианска. Прочутият министър на държавата Ци, Гуан Джунг (ок. 720-645 г. пр.н.е.), който е живял преди Конфуций, често се сочи в традиционна литература за прото-легалист. Този вид политическа философия всъщност винаги е съпътствал дейст-

вительното управление на големи територии в китайския свят. Възможно е конфуцианството да се разглежда като реакция на тази „тенденция на времената“. В известен смисъл, легалистите могат да бъдат представени като анти-трансценденталисти и „прогресивни модернисти“, които са се свързали с тенденции, логично вкоренени в политическата действителност на този период. Не е случайно, че заедно с различни магьосници и астролози, те са били предпочитани съветници на управляващите в този период. Ако използваме терминологията на нашето време, можем да определим конфуцианския и даоисткия трансцендентализъм като „реакционерски“ в опита му да спре тези тенденции. Би било грешно да разглеждаме трансценденталния фактор единствено като реакция срещу статичния и немислещия традиционализъм. Напротив, той може да е бил реакция срещу рационализиращите (във Вебериански смисъл) „прогресивни“ тенденции на високоразвитата цивилизация. В крайна сметка, по отношение на напредъка на материалната цивилизация еврейските пророци не са били по-ентусиазирани от конфуцианците и даоистите“ [пак там].

Нещо повече, най-известният представител на школата Хан Фъй [вж. **Han Fei Tzu**, 1964] специално разработва теория за пътя на „средния“ (джун) управник, която в редица отношения се оказва в противовес на популярната по онова време теория за „просветения управник“ (мин джун) и най-вероятно пародира (навярно поради невъзможност за мистично проникновение) прословутия „среден път“ на „проблагородническите“ учения, каквито са даоизмът и конфуцианството. Тъкмо „средният управник“ е без излишни илюзии и няма да се поколебае да използва механичните методи и външните ресурси за поддържане на своята власт. Той е „среден“, защото всичките му недостатъци се компенсират от силата на системата, която го крепи на власт. С.Ю. Риков счита, че идеята на Хан Фъй е „политизация на даоистката идея за отрицанието на личността“ [Рыков, 2020], но все пак ние си позволяваме да я видим повече в плоскостта на несполучлива пародия, доколкото онова, което е имал предвид Лао дзъ с отричането на личността съвсем не е разбиране на човека в политическия и даже етически план на преднамерена субстантивация. Защото ограниченията отвън не раждат просто ей така „благородни мъже“, както считат легистите, нужно е нещо повече – Дао. Ала Дао не действа законнически, т.е. то навярно би действало и така, но не би си позволило да се сведе до Закона – то „действа чрез бездействието“ (*у-вей*). Да тръгнеш

обаче към добродетелите чрез култивиране на ограниченията в плана на политическото действие и използвайки юридическата принуда – ето това е вече нещо ново и небивало за преобладаващите схващания в тогавашен Китай! Как по-конкретно може да се постигне това? Легистите предлагат за целта три концепта, които Хан Фъй свързва с *три персоналии* (тъкмо защото в реалността тези имена-концепти в една или друга степен на детайлизация се срещат у изброените автори). Това са именно:

1) *Ши* (勢) – отнасящо се до фигурата на легиста Шън Дао. Символизира положението на позиционното превъзходство;

2) *Фа* (法) – отнасящо се до фигурата на легиста Шан Ян. Символизира закона или образаца;

3) *Шу* (術) – отнасящо се до фигурата на легиста Шън Бухай. Символизира изкуството или техниката на управление.

Хората са несвършени, в крайна сметка повечето са средняци, но те могат да потискат недостатъците си и да ги превъзможват за сметка на другите. Ши е твоята външна предразположеност спрямо другите, която ти дава възможност да ги използваш при условията на взаимност. В този смисъл тя е противопоставена на Дъ (преекспонирана в трактатите на даоисти и конфуцианци), която е по-скоро вътрешна сила. Ши е особено ефективна за използване в централизирани институции като напр. армията. Но ефективността на Ши – това е метод на външната обхода с другите, която най-ясно проличава при ефективното управление на организацията като самостоятелна структура. Онова, което перфектно регулира Ши, това е Законът. Фа е тъкмо законът, образацът, регламентът (за него обстойно говорят още моистите). Основната препоръка на Хан Фъй тук е законът да е написан така, че да изключва каквато и да е субективна човешка намеса в изпълнението на онова, което следва да се прави. Законничеството не следва даже да допуска възможност за универсум на свободни интерпретации. Но за легистите законът не е остатък от морален императив, а изцяло правен регламентатор, в този смисъл той е *син* – система от строго фиксирани наказателни мерки и преследване. И по възможност наказанията следва да са максимални, а поощренията – минимални (и по този пункт легизмът противоречи на „мекушавата препоръка“ на моистите). Законите не трябва да са много на брой, защото многото закони създават объркване (това обаче едва ли би предпазило легистите на по-далечното бъдеще от изкористяващо умножаване на разпоредбите в

наказателен и административен план именно чрез изкористяване). Спазването на законите е нужно в еднаква степен както за ония, които управляват, така и за ония, които биват управлявани. В този смисъл злоупотребата с власт от владетеля следва да среща цялата строгост на полагащото се наказание. Големият китаевед Ю. Пинес [вж. **Pines**, 2009] предлага парадоксална формулировка: според Хан Фъй дзъ (а кажи-речи същото защитава и Шън Бухай) управникът в контекста на своето управление трябва да бъде абсолютен като олицетворение на института на властта, но същевременно нула персонално – като човек и личност. Това е, разбира се, типично легисткият интерпретативен отговор на „теорията за бездействието“ (у вей, 無為). Перфектният управник – това е нещо като огледало. Огледалото няма собствен образ, то просто отразява всичко външно, което го заобикаля. Подобна концепция прилича на нещо като антиконфуцианска (анти)утопия!² Що се отнася до това как да накараме управляващите чиновници в апарата на властта да спазват законите (защото е ясно, че ако те ги спазват, тогава ще се осигури спазването им и от управляваните), това се постига посредством Шу – изкуството да управляваш, схващано като техника и тактика. Разработката на тази идея се приписва на Шън Бухай. То изисква: 1) Атестиране на чиновниците (практика, приета на въоръжение днес в евроамериканския модерен публичен мениджмънт); 2) Отговорност на чиновника за своите собствени служебни изпълнения – това е т.нар. система *син мин* (система на формите и имената). Фактически въпросната система представлява приложен и доведен до утилитарност вариант на съотношението (*цан у*) между именуване, изпълнение и поощрение/наказание, който се вписва (и буквално изисква числово прецизирана отчетност на резултатите според съпоставка) в матрицата на Закона.

Предложена по такъв начин, **легистката теоретико-политическа и управленска платформа препоръчва типична военна държава, ориентирана към две основни дейности: високо развити агрикултурност и военно дело** (насочено към завоевателни войни). На държавата трябва да се осигуряват достатъчно ресурси за изхранване на населението и натрупване на оръжия, за да воюва. Всеки опит да се оправа държавата по време на криза няма да доведе до никакъв успех – ето защо,

² Когато отстраниш личността с нейното вътрешно пространство (етос) от политиката, и особено ръководния кадър, не е ли това същността на идеалната бюрокрация, своеобразното тържество на бездушието?

военната държава е оная, която ще осигурява съвременната профилактика, която ще изпреварва смутите и ще ги управлява в свой интерес. [Вж. **Рыков**, 2012: 277] Подобна държава навярно ще докара мира в Поднебесната, но това ще бъде мир, дължащ се не на основата на взаимната добра воля (поддържан от добродетелта и човеколюбието на управниците), а чрез силата и авторитета на закона, прокарван принудително и еднакво за всички. И още: това ще бъде не мир, изразяващ единството в многообразието на различните княжества, народи, стилове на живот, обичаи и ритуали, но мир под военно единоначалие, в условията на който другомислието и всяко различие изобщо ще бъдат преследвани и наказвани.

Можем ли при това положение от съвременна гледна точка да наречем легистката етика и управленска теория (чрез тотализация на правото) тип апология на тоталитаризма? Според С.Ю. Рыков – не съвсем, доколкото за съвременното управление чрез идеализация на закона като такъв е напълно невъзможно и най-вече защото, за разлика от днешната модерна масовизация на идеологически принцип, древните легисти не са настоявали за непосредствена и задължителна индоктринация на простите, непосветени маси. Затова и асоциациите на легизма със съвременните идеологически доктрини, както и безусловните обвинения спрямо легистите като предтечи на политическия тоталитаризъм, звучат неуместно. [Вж. **пак там**, 282-3]

ЛИТЕРАТУРА

- Добрев, В. (2017) Тъмното знание на Древен Китай. София: Кралица Маб
- Добрев, В. (2022) Великото знание на Древен Китай. Варна: Стено
- Рыков, С. Ю. (2012) Древнекитайская философия. Курс лекций. Москва: Институт философии РАН
- Рыков, С. Ю. (2016) Классификации школ древнекитайской философии. – <https://magisteria.ru/ancient-chinese-philosophy/classifications>
- Рыков, С. Ю. (2020) Легизм. – <https://magisteria.ru/ancient-chinese-philosophy/legalism>
- Сыма Цянь. Исторические записки. (Сетевая версия 2015) – https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Syma_Tsjan/index.htm
- Шварц, Б. (2009) Трансценденталното в Древен Китай. – Електронно списание LiterNet, 01.12.2009, № 12 (121)

Clark, A. (2008) Ban Gu's History of Early China.
Amherst: Cambria Press

Han Fei Tzu (1964) Basic Writings / transl. Burton,
W. New York: Columbia University Press

Pines, Y. (2009) Envisioning Eternal Empire:
Chinese Political Thought of the Warring States Era.
Honolulu: University of Hawai'i Press

*Автор на статията: доц. д-р Ивайло Илиев
Лазаров, преподавател на ОТД при катедра „Пси-
хология“ на ВСУ „Черноризец Храбър“, email:
filosofivo@abv.bg*